

เนื้อหาคำสอนในคิโตปเทศ

คิโตปเทศมีจุดมุ่งหมายสอนความรู้ด้านนิติศาสตร์ซึ่งหมายถึงแนวทางหรือ
ข้อควรประพฤติ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายเป็นประการแรก และสอนความรู้ภาษาสันสกฤต
ด้วยตั้งข้อความที่ปรากฏในโคลกที่ ๒ ของนิทานนำเรื่องในคิโตปเทศว่า "คัมภีร์คิโตปเทศ
นี้ เมื่อฟังแล้วจะได้รับประโยชน์ในเรื่องการใช้คำคม ถ้อยคำอันไพเราะและความรู้
ด้านนิติ"^๑

ผู้วิจัยจะแยกประเภทของเนื้อหาคำสอนออกเป็นสามส่วน ส่วนแรกเป็นคำสอน
สำหรับกษัตริย์และชนชั้นปกครองซึ่งรวมถึงการปกครอง การสงครามและการทูตด้วย
ในส่วนที่สองเป็นคำสอนสำหรับประชาชนทั่วไปในสังคม กล่าวถึงหน้าที่ของบิดามารดา
บุตร สามีภรรยา นายกับบ่าว เป็นต้น ส่วนที่สามเป็นคำสอนในเรื่องทั่วไปที่เกิดขึ้นใน
ชีวิตประจำวันเช่น ทริพยัมสมบัติ ปัญญาความรู้ ความสามัคคี ความเพียรพยายาม กรรม
ความเมตตากรุณา ความโลภ ความสันโดษและความกตัญญูรู้คุณ เป็นต้น

ข้อสังเกตคือ คิโตปเทศเน้นการสอนหลักนิติศาสตร์แก่ชนชั้นปกครอง เห็นได้
จากบทที่สามและบทที่สี่ซึ่งกล่าวถึง เรื่องสงครามและสันติภาพตลอดทั้งเรื่อง บรรยายถึง
การจัดทัพและกลยุทธ์ในการสงครามไว้มากพอสมควร จึงทำให้เราได้ทราบว่ากษัตริย์
อินเดียในสมัยนั้นนิยมการทำสงครามเพื่อขยายอาณาเขตและแสวงหาสัมพันธมิตร นอก
เหนือจากการบริหารและปกป้องคุ้มครองประเทศแล้ว กษัตริย์ยังมีหน้าที่ดูแลรักษาความ
สงบภายในประเทศเพื่อให้ประชากรราษฎรอาศัยอยู่อย่างปลอดภัยและมีความสุข นโยบาย
ด้านต่างประเทศของอินเดียนั้นก็นับว่าน่าสนใจอยู่มากไม่น้อย สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ดีกับ
ภาวะเหตุการณ์ในปัจจุบัน

^๑Hit. นิทานนำเรื่อง โคลกที่ ๒

śruto hitopadeśo'yam pāṭavam samskr̥toktiṣu /
vacāṃ sarvatra vaicitryam nītividyāṃ dadāti ca //

ส่วนเนื้อหาคำสอนสำหรับคนทั่วไปนั้นทำให้ผู้อ่านได้แง่คิดในเรื่องของสังคมอินเดีย การเปรียบเทียบคตินิยมคำสอนในแต่ละโคลงกับธรรมชาติและปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ ช่วยทำให้ผู้อ่านสามารถจดจำและนำไปปฏิบัติได้โดยง่าย

การวิเคราะห์เนื้อหาคำสอนในพิโตปเทศแบ่งออกเป็น ๓ หัวข้อใหญ่ดังนี้

๑. คำสอนสำหรับกษัตริย์และชนชั้นปกครอง
๒. คำสอนสำหรับคนทั่วไป
๓. คำสอนในเรื่องทั่วไป

คำสอนสำหรับกษัตริย์และชนชั้นปกครอง

ก่อนที่จะพูดถึงคำสอนสำหรับกษัตริย์และชนชั้นปกครอง ผู้วิจัยเห็นว่าความคิดเรื่องความเป็นมาของกษัตริย์เป็นเรื่องน่าสนใจที่ควรนำมาพูดถึงก่อนเพื่อความเข้าใจเรื่องคำสอนสำหรับกษัตริย์ที่ปรากฏในพิโตปเทศ

ในสมัยดึกดำบรรพ์มวลมนุษย์มีชีวิตอยู่ร่วมกันแบบง่าย ๆ ไม่มีกฎหมายข้อบังคับ ไม่มีทรัพย์สินเงินทองใช้สอย แต่เมื่อโลกค่อย ๆ วัฒนาการขึ้นพร้อมกับจำนวนมนุษย์ที่เพิ่มขึ้น มนุษย์ก็เริ่มแสวงหาความสุขใส่ตัว มีความต้องการที่จะครอบครองสิ่งต่าง ๆ ไว้เป็นของตนเอง ในที่สุดก็เกิดการลักขโมย ฆาตกรรม ฆาตประเวณีและอาชญากรรมอื่น ๆ เมื่อเป็นเช่นนั้นมนุษย์จึงต้องเริ่มหาที่พึ่งทั้งทางกายและทางใจที่สามารถเป็นหลักให้ยึดเหนี่ยวได้ ความจำเป็นที่จะต้องมีการปกครองจึงเกิดขึ้นเพื่อสนองความต้องการของมวลมนุษย์เหล่านี้ เอ.แอล.บาชแฮม (A.L.Basham) กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของกษัตริย์อินเดียในสมัยโบราณไว้ว่า

... ตำนานเก่าแก่ที่สุดเกี่ยวกับผู้นำในการปกครองของอินเดียนั้นมีอยู่ในโอดเรยพราหมณะ เนื้อเรื่องในตำนานนี้มีอยู่ว่า เทพเจ้าทำสงครามกับเหล่าอสูรจนเหน็ดเหนื่อยจึงประชุมกันและตกลงเลือกหัวหน้าเรียกว่า ราชา เพื่อเป็นผู้นำในการทำสงครามกับศัตรู ตำนานเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้นำในการปกครองของอินเดียในยุคต้น ๆ นั้นมีขึ้นเพราะความต้องการของมนุษย์และความจำเป็นทางด้านการทหารกล่าวคือ หัวหน้าที่สำคัญประการแรกของกษัตริย์คือเป็นผู้นำในการสู้รบกับเหล่าศัตรู ในสมัยต่อมาปรากฏในไตรศตวรรษอุปนิษัทตอนที่ ๑ โศลกที่ ๕ กล่าวถึงผู้นำการปกครองของอินเดียในทำนองเดียวกันกับที่ปรากฏในตำนานข้างต้น เพียงแต่ไม่มีการเลือกหัวหน้าเพราะคนอินเดียในสมัย

นั่นพากันบูชาพระประชาบดีซึ่งถือกันว่าเป็นเทพอันสูงสุด ผู้ส่งโอรสชื่อ อินทระ มาเป็นกษัตริย์ปกครองปวงชนในโลก แต่ถึงอย่างไรก็ตาม หน้าที่ประการแรก ของกษัตริย์ก็ยังคงเป็นผู้นำในการปกครองเหมือนดังแต่ก่อน เพียงแต่ว่าคนอินเดีย เริ่มมีความคิด เชื่อถือกันว่ากษัตริย์ของพวกเขาคนนั้นคือ เทพเจ้าผู้เป็นอมตะและเป็น ต้นตระกูลของกษัตริย์ในโลก. . .^๑

คติของประเทศกล่าวถึงฐานะและความสำคัญของกษัตริย์ไว้ดังนี้คือ เป็นผู้นำ เป็นเทพเจ้า มีอำนาจสูงสุด และเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต

ก. เป็นผู้นำ

คติประเทศ เน้นความสำคัญของกษัตริย์หรือผู้นำมากกว่าเป็นสิ่งสำคัญ คนอินเดียมีความคิดว่าประชาชนจะระส่ำระสายถ้าไร้ผู้นำ ยิ่งไปกว่านั้น เขาจะหา ภรรยาและทรัพย์สมบัติไม่ได้ถ้าขาดกษัตริย์ ดังที่ปรากฏในข้อความว่า

ถ้าขาดกษัตริย์เป็นผู้นำที่เหมาะสม ประชาชนย่อมระส่ำระสายเหมือน ดังเรือในมหาสมุทรไร้นายท้ายเรือต้นนั้น^๒ ควรแสวงหากษัตริย์เป็นอันดับแรกแล้ว จึงค่อยหาภรรยาและทรัพย์ เพราะถ้าในโลกนี้ไม่มีกษัตริย์แล้ว ภรรยาและทรัพย์ จะหามาจากที่ไหน^๓

ข. เป็นเทพเจ้า

ความคิดที่ว่ากษัตริย์ของอินเดียเป็นเทพเจ้านั้นมีปรากฏอยู่ในคำสอนว่า

^๑A.L.Basham, The Wonder That Was India (Delhi: Rupa & Co., 1967), p.82.

^๒Hit. 3.2, p.62

yadī na syān narapatih samyānnetā tataḥ prajā /
akarnadhārā jaladhau vīplaveteḥa nauriva //

^๓Hit. 1.201, p.29

rājānaṃ prathamam vindet tato bhāryām tato dhanam /
rājanyasati loke' smīn kuto bhāryo kuto dhanam //

กษัตริย์แม้จะเยาว์วัยอยู่ก็มีอาจดูเหมือนว่าเป็นมนุษย์ (ธรรมดา) ได้ เพราะเหตุว่าพระองค์นั้น เป็น เทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ในร่างของมนุษย์^๑

ค. มีอำนาจสูงสุด

กษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่แต่เพียงผู้เดียว ประชาชนจึงพากันนอบน้อมบูชา และให้ความเคารพยำเกรงประดุจว่าพระองค์เป็นสมมุติเทพผู้ยิ่งใหญ่องค์หนึ่งดังคำสอนว่า

สิ่งอันน่าสพึงกลัว ๒ ประการคือ สายฟ้าและพระเศษของกษัตริย์ สิ่งหนึ่งนั้นย่อมตกลงในสถานที่แห่งเดียว แต่ทว่าอีกสิ่งหนึ่งอาจตกได้ในทุกสถานที่^๒

ง. เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต

คนอื่นเทียบกันว่ากษัตริย์มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อพวกตนดังคำสอนว่า

เมฆเป็นที่พึ่งของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายฉันใด กษัตริย์ก็เป็นที่พึ่งของประชาชนฉันนั้น บางคราวที่ขาดเมฆไป สิ่งที่มีชีวิตก็ยังคงดำรงชีวิตอยู่ได้ แต่ถ้าขาดกษัตริย์แล้ว ประชาชนไม่อาจดำรงชีวิตอยู่ได้^๓

ดิโตปเทศกล่าวถึงเนื้อหาคำสอนสำหรับกษัตริย์และชนชั้นปกครองไว้ ซึ่งควรแบ่งออกเป็น ๕ หัวข้อ เพราะว่าความสำเร็จของการปกครองขึ้นอยู่กับเรื่องเหล่านี้คือ

ก. คุณสมบัติของผู้ปกครอง

ข. วิธีการปกครอง

^๑Hit. 2.82, p.43

bālo' pi nāvamantavyo manuṣya iti bhūmipah /
mahatī devatā hi eṣā nararūpena tiṣṭhati //

^๒Hit. 2.116, p.59

vajram ca rājatejaś ca dvayam evātibhīṣanam /
ekam ekatra patati pataty anyat samantataḥ //

^๓Hit. 1.202, p.29

parjanya iva bhūtānām ādhārah pṛthivapitih /
vikale' pi hi parjanye jīvyate na tu bhūpatau //

- ค. หุต
- ง. ยุทธวิธี
- จ. ลัทธิภาพ
- ก. คุณสมบัติของผู้ปกครอง

๑. คุณสมบัติของกษัตริย์

ในทีโตนเทศมีข้อความกล่าวถึงคุณสมบัติของกษัตริย์อื่นเสียว่าได้ยึดถือรูปร่างและความงามเป็นคุณสมบัติที่สำคัญ* แต่มีการเน้นถึงชาติกำเนิด ความรู้ความชำนาญในนิติศาสตร์ ความประพฤติ คุณธรรมและจริยธรรม คือ กษัตริย์จะต้องมีตระกูลสูง คุ้มครองประชาชน มีความกล้าหาญ มีคุณธรรมและไม่หมกมุ่นในกามคุณดังข้อความที่ว่า

กษัตริย์จะต้องมีตระกูลบริสุทธิ์สูงส่ง มีอำนาจเกรียงไกร มีคุณความดีและเชี่ยวชาญในนิติ^๑ เป็นเสมือนนาคาคอยปกป้องคุ้มครองราษฎรให้พ้นจากเหล่ามิถนาศิพ อนาคตยมนตรี ศัตรู ราชวัลลภและแม้แต่ความโลภของพระองค์เอง^๒ มีความกล้าต่อภัยอันตรายที่ยังอยู่ในที่ไกลแต่กล้าเผชิญกับภัยที่อยู่ใกล้ เมื่อถึงยามวิบัติกษัตริย์ต้องแสดงความองอาจกล้าหาญ^๓ กษัตริย์ผู้หมกมุ่นในกามคุณย่อมไม่คำนึงถึงหน้าที่และสิ่งที่เป็น

*แตกต่างกับเนื้อเรื่องในอุลุกชาคกซึ่งพิจารณาถึงคุณสมบัติของกษัตริย์ว่าจะต้องเป็นผู้ที่มีรูปร่างหน้าตางดงาม

^๑Hit. 1.200, p.29

yah kulābhijanācārair atisuddhah prāptaṅ /
dhārmiko nītikusalah sa svāmī yujyate bhuvī //

^๒Hit. 2.108, p.48

taskarabhyo niyuktebhyah śatrubhyo nrpavallabhāt /
nrpatir nijalobhāc ca prajā rakset piteva hi //

^๓Hit. 3.44, p.70

mahato dūrabhīrutvam āsanne sūratā guṇah /
vipattau ca māhalloke dhīratām anugacchati //

ประโยชน์^๑ มีความสัตย์ แก้วกล้าสามารถ มีความเมตตากรุณาและความเสียสละ^๒

๒. คุณสมบัติของชนชั้นปกครอง

ระบอบการปกครองของอินเดียในสมัยก่อนนอกจากจะมีกษัตริย์เป็นผู้นำในการบริหารแล้ว อมาตย์มนตรีก็เป็นกลุ่มบุคคลที่มีความสำคัญในฐานะเป็นผู้ช่วยเหลือกษัตริย์ในการบริหารประเทศ ดังนั้นเหล่าอมาตย์มนตรีจึงต้องมีคุณสมบัติเฉพาะที่จะส่งผลต่อการบริหารประเทศ เช่น มีความรู้ มีความซื่อสัตย์ในหน้าที่การงาน มีคุณธรรม มีความกล้าหาญยอมเสียสละชีพเพื่อกษัตริย์ได้ตั้งข้อความว่า

พระราชพิงแตงตั้งผู้เกิดในบ้านเมืองของตนเอง มีความประพฤติดีสมกับวงศ์ตระกูล บริสุทธิ์และซื่อสัตย์ ขำนาญในคำปรึกษา ไม่คิดพินอยู่กับสิ่งชั่วร้าย หลีกเสี่ยงการประพฤติมิชอบ รอบรู้ตัวบทกฎหมาย สิบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษ มีชื่อเสียง ฉลาดสามารถเพิ่มพูนทรัพย์สมบัติ(ให้ห้องพระคลัง)ให้เป็นอมาตย์^๓(อมาตย์ที่ดีควร)ยอมสละชีวิตเพื่อกษัตริย์ได้^๔ สามารถระลึกและจดจำข้อความสำคัญได้ มีเหตุผล มีความรู้แม่นยำ มีความมั่นคงและรักษาความลับในการปรึกษาหารือ^๕

^๑Hit. 2.140, p.55

nṛpaḥ kāmāsakto gaṇayati na kāryam na ca hitam /

^๒Hit. 3.130, p.83

satyam śauryam dayā tyāgo nṛpasyaite mahāgunāḥ /

^๓Hit. 3.16-17, p.65

svadesajam kulācāram viśuddham upadhāsucim /

mantrajñam avyasaninam vyabhicāravivarjitam //

adhītavavyavahārāṅgam mālam khyātam vipaścitam /

arthasyotpādakam samyag vidadhyān mantrinam nṛpaḥ //

^๔Hit. 2.124, p.53

varam prānaparityāgaḥ śirasō vāpi kartanam /

na tu svāmipadāvāptipātakecchorupekṣaṇam //

^๕Hit. 4.102, p.101

smṛtiś ca paramārtheṣu vitarko jñānaniścayah /

dr̥dhātā mantraguntīś ca mantrināḥ paramā gunāḥ //

ข. วิธีการปกครอง

การปกครองแบบราชาธิปไตยหรือการปกครองแบบกษัตริย์มีอำนาจสูงสุดเป็นที่นิยมในอินเดียสมัยโบราณ การปกครองแบบราชาธิปไตยนี้ทำให้ชะตาของบ้านเมืองขึ้นอยู่กับกษัตริย์ ถ้ายุคสมัยใดมีกษัตริย์ที่ดีเป็นผู้ปกครอง บ้านเมืองย่อมเจริญรุ่งเรือง แต่ถ้ากษัตริย์อ่อนแอหรือประพฤติดุคต่านองคลองธรรม ประชากรราษฎรย่อมเดือดร้อน เพื่อให้การปกครองประเทศดำเนินไปด้วยดีนั้น กษัตริย์จำเป็นต้องมีปัจจัยภายนอกอื่น ๆ เช่น คณะกรรมการที่ปรึกษา นโยบายที่ดีอันรวมถึงผู้คอยให้คำปรึกษาแก้ไขปัญหาด่าง ๆ

๑. ที่ปรึกษาของกษัตริย์

กษัตริย์แต่งตั้งคณะกรรมการที่ปรึกษาหรือมนตรีบริษัท ซึ่งประกอบด้วยอมตย์ มหามนตรี เสนาบดีและปุโรหิต เป็นต้น ให้ทำหน้าที่คอยช่วยเหลือให้คำแนะนำแก่กษัตริย์ในเรื่องนโยบายการปกครองและนโยบายต่างประเทศ กษัตริย์จะต้องรับฟังความคิดเห็นหรือข้อ เสนอแนะของบุคคลกลุ่มนี้ เพื่อให้การบริหารประเทศ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ^๑ ดังคำสอนว่า

การยกก้อนศิลาด้วยแรงคนนั้นย่อมไม่่ง่าย เหมือนกับใช้ท่อนไม้ (เป็นแม่แรง) ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ที่เกิดจากอุบาย เล็กน้อยนั้นคือผลอันยิ่งใหญ่ของการปรึกษาหารือกัน^๒

ในกรณีที่ต้องปรึกษาราชการลับสุดยอด กษัตริย์จะหารือกับมนตรีเพียงหนึ่งคนเท่านั้น เพื่อป้องกันมิให้ความลับราชการรั่วไหล ดังคำสอนว่า

^๑R.P.Kangle, The Kautiliya Arthasastra (Bombay: T.V. Chidambaran, 1972), 1.15.11.2

^๒Hit. 3.42, p.70

na tathothhāpyate grāvā prāṇibhir dārunā yathā /
alpopāyānmahāsiddhir etan mantraphalam mahat //

การปรึกษาหารือกัน ๖ หุ่ย่อมรู้ว่าไหลกระจายออกไปได้ด้วยการพูดจากัน เพราะฉะนั้นกษัตริย์ควรหาหรือ เฉพาะพระองค์กับอีกผู้หนึ่ง เท่านั้น ผู้รู้การเมืองกล่าวไว้ว่าความเสียหายที่เกิดขึ้น เพราะกษัตริย์ทำให้คำปรึกษารั่วไหลไปนั้นย่อมสมานให้เหมือนดังเดิมไม่ได้^๑

เนื่องจาก เหล่าอมาตย์ต้องมีหน้าที่รับผิดชอบแทนกษัตริย์ เมื่อกษัตริย์ป่วยหรือออกว่าราชการไม่ได้ อาจกล่าวได้ว่าพวกเขา เป็นแขนขาของกษัตริย์เลยทีเดียวก็ว่าได้ ดังนั้น ติโตปเทศจึงให้ความสำคัญของอมาตย์ไว้ว่า

ในคราวที่จะต้องสูญเสียดินแดนในราชอาณาจักรหรือ เสวกามาตย์ผู้มีคุณธรรม และประกอบด้วยสติปัญญา การสูญเสียเสวกามาตย์นั้นถือว่าเป็นความตายของกษัตริย์ เพราะว่าดินแดนที่สูญเสียไปเอาคืนได้โดยง่ายแต่ไม่ใช่การเสียเสวกามาตย์^๒

นอกจากนี้ติโตปเทศยังแนะนำไม่ให้กษัตริย์ดูถูกอมาตย์ แม้อมาตย์จะอยู่ในเงื้อมมือของกษัตริย์ก็ตาม เพราะในยามคับขันอมาตย์ย่อมช่วยกษัตริย์ได้ดังมีคำสอนว่า

ไม่ว่ากาลไหนกษัตริย์ไม่ควรดูหมิ่นอมาตย์ผู้มีการขึ้นสูงหรือตกต่ำอันขึ้นอยู่กับพระองค์ เพราะเมื่อพระองค์มีตนด้วยความมัวเมา ตกอยู่ในสาครอันน่าสพึงกลัวคือ ราชการกิจ เหล่าอมาตย์ที่มีน้ำใจก็จะยื่นมือเข้ามาช่วยเหลือ^๓

^๑Hit. 3.36-37, p.69

ṣaṭkarṇo bhidyate mantras tathā prāptaś ca vārtayā /
ityātmanā dvitīyena mantraḥ kārya mahībhṛtā //
mantrabhede'pi ye doṣā bhavanti pṛthivīpateḥ /
na sakyāste samādhātumiti nītivīdām matam //

^๒Hit. 2.175, p.60

bhūmyekadeśasya gunānvitasya
bhṛtyasya vā buddhimataḥ pranāśe /
bhṛtyapranāśo maraṇam nrpānām
nāṣṭāpi bhūmiḥ sulabhā na bhṛtyāḥ //

^๓Hit. 3.134-135, pp.83-84

yesām rājñā saha syātām uccayāpacayau dhruvam /
amātyā iti tān rājā nāvamanyet kadācana //
mahībhujō madāndhasya viṣame kāryasāgare /
skhalato hi karālabhah suhrtsacivacestitam //

ถึงแม้อมาตย์มนตรีจะมีความสำคัญมากมายเพียงใดก็ตาม หิโตปเทศก็ไม่แนะนำให้กษัตริย์แต่งตั้งอมาตย์ให้ดำรงตำแหน่งสำคัญหรือให้อำนาจแก่อมาตย์มากเกินไป เพราะเกรงว่าอมาตย์จะทำร้ายกษัตริย์ในบั้นปลาย จะเห็นได้จากข้อความที่ว่า

เมื่อกษัตริย์แต่งตั้งมนตรีให้เป็นใหญ่ในแผ่นดินเพียงผู้เดียว ความมัวเมาในอำนาจก็จะเข้าสิงในตัวมนตรีผู้นั้นเพราะความหลง ต่อจากนั้นก็ห่างเหินกษัตริย์เพราะความเกียจคร้านอันมีสาเหตุมาจากความมัวเมาในอำนาจ เมื่อเอาใจออกห่างจากกษัตริย์ ก็จะกำเริบเกิดความคิดตั้งตนเป็นอิสระและเมื่อใดที่ตั้งตนเป็นอิสระได้ก็จะคิดประหารกษัตริย์เสียในที่สุด^๑ กษัตริย์องค์ใดมอบหมายราชลักษณะให้ผู้อื่นในความดูแลของอมาตย์แต่เพียงผู้เดียว ถ้าอมาตย์ผู้นั้นถึงคราววิบัติ พระองค์จะต้องลำบากประจวบคนตาบอดไร้คนจูง^๒

อย่างไรก็ตาม หิโตปเทศแนะนำให้กษัตริย์ใช้วิจารณ์ญาณในการแต่งตั้งเสวกามาตย์ โดยให้ความสำคัญเรื่องความเฉลียวฉลาด ความจงรักภักดีและความกล้าหาญ ดังปรากฏในข้อความว่า

กษัตริย์ผู้รู้จักพิจารณาความแตกต่างของเหล่าอมาตย์ว่าผู้ใดเฉลียวฉลาด ผู้ใดจงรักภักดี ผู้ใดกล้าหาญ พระองค์ก็จะพร้อมไปด้วยเหล่าอมาตย์ที่ดีแม้ในยามมีภัย^๓ กษัตริย์ไม่ควรแต่งตั้งให้พราหมณ์ นักรบและพงศ์พันธุ์ดำรงตำแหน่งอธิการ เจ้าคลังสมบัติ เพราะพราหมณ์ย่อมไม่ยอมให้ใช้ทรัพย์แม้มีอยู่บริบูรณ์เมื่อถึงยาม

^๑Hit. 2.126, p.53

ekam bhūmipatiḥ karoti sacivam rājye pramāṇam yadā /
tam mohāc chrayate madaḥ sa ca madālasyaena nirbhidyate //
nirbhinnasya padam karoti hṛdaye tasya svatantrasprhā /
svāntryasprhayā tataḥ sa nrpateḥ prānāntikam druhyati

^๒Hit. 2.128, p.54

yaḥ kuryāt sacivayāttām śriyam tadvayasane sāti /
so'ndhavajjagatīpālah sīdet samcārakair vinā //

^๓Hit. 2.74, p.42

buddhimān anurakto'yam ayam śura ito bhayam /
iti bhṛtyavicārajñō bhṛtyair āpūryate nrpah //

เดือดร้อน^๑ ถ้าแต่งตั้งนักรบให้มีตำแหน่งหน้าที่เกี่ยวกับทรัพย์สิน ก็หุนหันชักดาบออกจัดการ ส่วนพงศ์พันธุ์ก็จะกลืนทรัพย์สินสมบัติไว้ทั้งหมดโดยถือว่าตนเอง เป็นญาติ^๒ นอกจากนี้ถ้า กษัตริย์แต่งตั้งผู้ที่เป็นเพื่อนเล่นกันมาตั้งแต่เด็กให้เป็นอมตย์ อมตย์ผู้นั้นจะทำตัวเป็น กษัตริย์เสียเอง ทั้งยังอาจดูหมิ่นกษัตริย์ได้เนื่องจากความคุ้นเคย^๓

ส่วนความบกพร่องของอมตย์ทั้งหลาย กษัตริย์จะสังเกตได้จากพฤติกรรมของเขา ดังนี้

มีคำสอนของผู้ชำนาญการว่าอมตย์ทุกคนเมื่อเป็นใหญ่ก็ยากที่จะปราบปราม ในภายหลัง เพราะความมั่งคั่งทำให้จิตใจของอมตย์เปลี่ยนไปในทางที่ไม่ดี ความบกพร่องของเหล่าอมตย์คือการไม่รับเอาผลประโยชน์ที่มาถึงมือ การยกยอกทรัพย์สิน ความเอาใจ ความเฉยเมย การขาดวิจาร์ณญาณและสนุกสนานจนเกินไป^๔

๒. นโยบายการปกครองประเทศ

กษัตริย์จำเป็นต้องรู้จักใช้นโยบายการปกครองแบบผ่อนสั้นผ่อนยาว หิตุประเทศ เปรียบนโยบายการปกครองประเทศของกษัตริย์เหมือนหญิงงามเมืองดังนี้

^๑Hit. 2.95, p.47

brāhmaṇaḥ kṣatriyo bandhur nādhikāre praśasyate /
brāhmaṇaḥ siddhim apy arthaṃ kṛcchrenāpi na yacchati //

^๒Hit. 2.96, p.47

niryuktāḥ kṣatriyo dravye khadgaṃ darśayate dhruvam /
sarvasvaṃ grasate bandhurākramya jñātibhāvataḥ //

^๓Hit. 2.99, p.47

sapāmsūkrīdīto 'mātyaḥ svayaṃ rājāyate yataḥ /
avajñā kriyate tena sadā paricayād dhruvam //

^๔Hit. 101-102, p.47

sadāyatyām asādhyāḥ syāt samrddhaḥ sarva eva hi /
siddhānām ayam ādeśa rddhiś cittavikāriṇī //
prāptārthāgrahaṇam dravyaparivarto 'nurodhanam /
upekṣā buddhihīnatvaṃ bhogomātyasya dūṣaṇam //

ผิดของกษัตริย์เหมือนหญิงงามเมือง มีรูปแบบหลายอย่าง ชื่อสัตย์ ไร้ความจริง กระด้าง อ่อนหวาน โหดร้าย กรุณา ใจดี ตระหนี่ จับจ่ายทรัพย์และรับรัตนมณี และทรัพย์ทั้งหลาย^๑

ในเรื่องนโยบายการปกครองประเทศ กษัตริย์จะต้องรู้จักปกครองหมู่มาตย์ดังที่
คโตปเทศกล่าวว่

หน้าที่ของกษัตริย์ในการปกครองเหล่ามาตย์คือ ใช้อุบายริบทรัพย์เสียบ้าง
หมั่นตรวจตราราชการอยู่เสมอ ให้ยศตำแหน่งและโยกย้ายหน้าที่^๒

นอกจากนี้กษัตริย์จะต้องเคร่งครัดในเรื่องระเบียบวินัยและการลงโทษแต่มีการ
พิจารณาด้วยความรอบคอบและความยุติธรรมก่อนที่จะมีการตัดสินลงโทษใด ๆ ดังคำสอนที่ว่า

กษัตริย์ไม่ควรลงโทษผู้อื่นเพราะสาเหตุเพียงคำกล่าวหาของอีกฝ่ายหนึ่งเท่านั้น
พระองค์ควรจะสืบหาความจริงด้วยพระองค์เองเสียก่อน จึงค่อยลงโทษหรือยกย่อง
สรรเสริญ^๓

^๑Hit. 2.181, p.61

satyā'nṛtā ca puruṣā priyavādinī ca
himsrā dayānurapi cārthaparā vadānyā /
nityavyayā pracurarahānāgamā ca
vārāṅganeva nṛpanītirānēkarūpā //

^๒Hit. 2.103, p.47

nīyogarthagrahopāyo rājñīm nityaparīkṣanam /
pratipattipradānam ca tathā karmaviparyayah //

^๓Hit. 2.141, p.55

na parasyāpavādena paresām dandam ācaret /
ātmanāvagamam kṛtvā badhniyātpūjayeta vā //

การยอมละเว้นโทษให้แก่เหล่าศัตรูและมิตรนั้น เป็นสิ่งที่ดีสำหรับผู้นำ เพื่อพรต แต่การยอมละเว้นโทษให้แก่ประชาชนผู้กระทำผิดกฎหมายนั้น เป็นความผิดของกษัตริย์^๑

๓. จารบุรุษ

ในการปกครองประเทศนั้น กษัตริย์ไม่สามารถดูแลทุกข์สุขและสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนได้หมด ทั้งไม่สามารถล่วงรู้ความรู้สึกนึกคิดของราษฎรในปกครองของพระองค์ได้ ดังนั้นกษัตริย์จึงแต่งตั้งจารบุรุษให้ปะปนปลอมแปลง เข้าไปอยู่ในหมู่ชนอาชีพต่าง ๆ เพื่อสืบหาความลับและสำรวจสุขภาพที่แท้จริงของราษฎรเพื่อหาทางป้องกันการบ่อนทำลายเสถียรภาพของกษัตริย์ นอกจากนี้จารบุรุษยังมีหน้าที่สืบความลับและความเป็นไปของศัตรูในต่างแดนอีกด้วยเพื่อที่จะได้รู้ความคิด กองกำลังและจุดบกพร่องของศัตรู ดังนั้นจารบุรุษจึงเปรียบประดุจดวงตาของกษัตริย์ซึ่งมีความสำคัญต่อการปกครองประเทศมากดังปรากฏในข้อความว่า

จารบุรุษเปรียบเสมือนดวงตาของกษัตริย์ ผู้คอยสืบดูว่าสิ่งใดควรกระทำและไม่ควรกระทำในประเทศของตนและประเทศอื่น กษัตริย์องค์ใดไม่มีจารบุรุษ กษัตริย์องค์นั้นก็เหมือนกับคนตาบอด^๒

ในการส่งจารบุรุษไปสืบข่าวในต่างแดน กษัตริย์ควรส่งผู้ช่วยที่ไว้ใจได้ไปกับจารบุรุษด้วยเพื่อที่ว่าเมื่อจารบุรุษสืบรู้ความลับของศัตรูได้แล้ว ผู้ช่วยจะได้นำความลับกลับมาบอกและจารบุรุษจะได้ไม่ต้องเสียเวลากลับมาเพื่อประโยชน์ในการสืบหาข่าวคราวของศัตรูต่อไป ในนิทานหลัก เรื่องที่ ๓ ของศิโตปเทศ นอกจากพราหมณ์แนะนำพญาหงส์ให้แต่งตั้งนภยาง ๒ ตัว ไปเป็นเพื่อนกันโดยให้เอาสมาชิกคนหนึ่งในครอบครัวมาเป็นตัวประกันไว้คอยรับใช้ที่ประตู เหตุที่ต้องทำเช่นนี้ก็เพราะว่าเป็นการป้องกันการทุจริตจะได้มั่นใจว่าจารบุรุษนั้นจะทำงานโดยมีประสิทธิภาพและซื่อสัตย์

^๑Hit. 2.178, p.61

ksamā śatrau ca mitre ca yatīnām eva bhūṣaṇam /
aparādhiṣu sattveṣu nrpāṇām saiva dūṣaṇam //

^๒Hit. 3.34, p.69

bhavet svaparāraṣṭrāṇām kāryākāryāvalokane /
cāraś caksur mahībhartur yasya nāsty andha eva saḥ //

หน้าที่ของจารบุรุษนั้น เสียงต้องอันตรายและมีบทบาทสำคัญต่อประเทศชาติ จารบุรุษต้องคอยสอดแนม เพื่อให้ล่วงรู้ถึงแผนการของศัตรู ในขณะที่เดียวกันก็คิดวางแผนสังหารศัตรูด้วย นอกจากนี้ก็มีหน้าที่เชิดชุกษัตริย์โดยกล่าวสรรเสริญพระองค์ในที่สาธารณะ และคอยโต้เถียงกับผู้วิจารณ์ระบบการปกครอง ดังนั้นจารบุรุษจะต้องเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อกษัตริย์อย่างมั่นคงและยอมเสียสละชีวิตของตนเพื่อประเทศชาติในคราวที่เกิดสงครามได้

ค. ทูต

เนื้อเรื่องในนิทานหลักตอนที่ ๓ ของมหิโตปเทศมีการกล่าวถึงบทบาทของทูตซึ่งเป็นบุคคลสำคัญอีกคนหนึ่งในการปกครองประเทศ กษัตริย์มีหน้าที่ค้นหาบุคคลที่มีคุณลักษณะเหมาะสมดีพร้อมทุกประการ เริ่มด้วยชาติกำเนิดว่าทูตควรเป็นคนในวรรณะพราหมณ์ พอใจกษัตริย์ และไม่มุ่งหวังสมบัติ

นอกจากนี้มหิโตปเทศยังกล่าวถึงคุณสมบัติด้านอื่น ๆ ของทูตอีกดังนี้

ทูตพึงเป็นผู้จงรักภักดี มีคุณความดี เป็นผู้บริสุทธิ์ เชี่ยวชาญการงาน กล้าหาญ ไม่คิดพินอภัยกับสิ่งชั่วร้าย อดกลั้น รู้จุดอ่อนของข้าศึก มีปฏิภาณไหวพริบดีและเป็นคนในวรรณะพราหมณ์^๑

ทูตเปรียบเสมือนปากเสียงของกษัตริย์ยอมเจรจาตามความเป็นจริง เสมอถึงแม้ว่าเขาตกอยู่ในอันตรายก็ตาม เขาก็ไม่พูดสิ่งอื่นที่เขาไม่ได้รับมอบหมายและทูตพึงเป็นบุคคลที่ได้รับความคุ้มครองเป็นพิเศษผู้ใดจะทำร้ายมิได้ ดังข้อความว่า

แม้จะมีอาวุธเจืออยู่ตรงหน้า ทูตจะไม่พูดเป็นประการอื่นด้วยเหตุที่ทูตมีลักษณะซึ่งใคร ๆ ไม่อาจทำร้ายได้ เขาจึงพูดตามความเป็นจริง เสมอ^๒ ไม่หึงฆ่าทูตแม้เป็นพวกอนารยชน เพราะเหตุว่าพระราชามีทูตเป็นปาก แม้อยู่ในท่ามกลางอาวุธที่เจือง่าทูตยอม

^๑Hit. 3.19, p.66

bhakto guṇī śucir daksah pragalbho'vyasanī ksamī /
brāhmaṇah paramarmajño dūtaḥ syātpratibhānavān //

^๒Hit. 3.15, p.65

utyatesvapi sastresu dūto vadati nānyathā /
sadaivāvadhyabhāvena yathārthasya hi vācakah //

ไม่เจรจาเป็นอย่างอื่น^๑

ง. ยุทธวิธี

๑. นโยบายการรบเพื่อชัยชนะ

กษัตริย์อินเดียในสมัยโบราณทำสงครามเพื่อป้องกันราชอาณาจักรและขยายอาณาเขตให้กว้างขวางยิ่งขึ้น แต่การรบพุ่งทำสงครามย่อมทำให้เกิดความเสียหายขึ้นทั้งฝ่ายผู้ชนะและผู้แพ้ ดังนั้นการหลีกเลี่ยงการทำสงครามโดยใช้กลยุทธ์พิชิตศัตรูจึง เป็นสิ่งที่พึงแสวงหา ศิโตปเทศแนะนำให้หลีกเลี่ยงการต่อสู้แต่ใช้กลยุทธ์ที่เหมาะสมในการกวาดล้างศัตรูใหญ่น้อยให้ราบคาบเหมือนกันหมด เจก เช่นกระแสน้ำสามารถถอนรากถอนโคนได้ทั้งต้นไม้และต้นหญ้า^๒ นอกจากนี้การหลีกเลี่ยงการทำสงครามโดยคิดหาทางใช้กลยุทธ์เอาชนะฝ่ายศัตรู เป็นสิ่งจำเป็นแล้ว ความไม่รีบร้อนในการใช้กำลังต่อสู้และการไม่ต่อสู้กับศัตรูหลายฝ่ายก็เป็นสิ่งจำเป็นด้วย ดังมีคำสอนว่า

อุปสรรคประการแรกของความสำเร็จในการดำเนินกิจการคือ ความใจร้อน
น้ำที่เย็นจัดทำไม่จะเข้เขาจะภูผาไม่ได้^๓

^๑Hit. 3.62, p.73

dūto mleccho'py avadhyah syād rājā dūtamukho yataḥ /
udyateṣvapi sastreṣu dūto vadati nānyathā //

^๒Hit. 3.49, p.71

mahatyalpe'pyupāyajñāḥ samameva bhavet kṣamaḥ /
samunmūlayitum vṛkṣāmstrnānīva nadīrayaḥ //

^๓Hit. 3.45, p.70

pratyūhaḥ sarvasiddhīnām uttāpaḥ prathamah kila /
atīśītalām apy ambhaḥ kim bhinatti na bhūbhṛtaḥ //

กษัตริย์ไม่ควรทำสงครามกับศัตรูหลายฝ่ายในเวลาเดียวกันเพราะแม้แต่วงศ์ที่โหดร้ายก็ยังถูกฝูงแมลงฆ่าตายได้^๑

พึงพยายามเอาชนะเหล่าศัตรูโดยไม่ทำสงครามเสมอไปเพราะชัยชนะของผู้ที่รบพุ่งต่อสู้กันนั้น เป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ดังนั้นจึงควรเอาชนะฝ่ายศัตรูด้วยการประณีประนอมบ้าง การให้สิ่งของและการยุบยงให้แตกความสามัคคีบ้างโดยอาจจะใช้อุบายเหล่านี้พร้อมกันทีเดียวหรือทีละอย่างก็ตาม แต่ไม่ควรทำสงคราม^๒

ในกรณีที่มีการเอาชนะเหล่าศัตรูด้วยกลอุบายไม่สัมฤทธิ์ผล การใช้กำลังทหารเข้าประจัญบานก็จำเป็น แต่ถึงกระนั้นก็ต้องมีการพิจารณาเรื่องโอกาสที่เหมาะสมรวมทั้งประเมินกำลังของฝ่ายศัตรูด้วยดังนี้

เมื่อยังไม่ได้โอกาสที่เหมาะสม ผู้ใดลงมือต่อสู้กับศัตรูผู้หนึ่งนับว่าเป็นคนโง่ การต่อสู้กับผู้ที่มีพลังกำลังก็เหมือนกับการบินร่อนของปีกแมลง^๓ บรรดาคนโง่ที่ไม่รู้จักการคาดคะเนกำลังของข้าศึกและหุนหันเข้าบุกรุก คนพวกนี้ต้องกอดคอดาบตายเป็นแน่แท้^๔

การใช้กลอุบายพิชิตศัตรูในคราวที่จำเป็นต้องทำสงครามกันนั้นมิใช่ว่ามีอยู่หลายประการ แต่คำแนะนำสำหรับทำให้ศัตรูเกิดความแตกแยกกันนั้นไม่มีอย่างอื่นที่ดีไปกว่า

^๑Hit. 4.98, p.101

ekadā na vigrhṇīyādbahūnrājābhighātinah /
parasyārthamanaratham vā prakāsayati no mahān //

^๒Hit. 3.39-40, p.70

vijetum prayatetārīn na yuddhena kadācana /
anityo vijayo yasmād drśyate yudhyamānayoḥ //
sāmṇā dānena bhedena samastair athavā prthak /
sādhitum prayatetārīn na yuddhena kadācana //

^๓Hit. 3.47, p.71

sa mūrkhah kālam aprāpya yo'pakartari vartate /
kalir balavatā sārḍham kīṭapakṣodgamo yathā //

^๔Hit. 3.67, p.74

viśanti sahasā mūdhā ye vicārya dviśadbalam /
khadgadhārāpariśvaṅgam labhante te suniścitam //

การหาทางแต่งตั้งรัชทายาทขึ้นในประเทศของศัตรู ควรผูกสัมพันธ์ไมตรีกับยุวราช หรือมุขมนตรีของฝ่ายศัตรูแล้วหาทางสร้างความแตกร้าวให้เกิดขึ้น เมื่อกระทำ สำเร็จแล้วควรสังหารพินธมิตรที่น่าเกรงขามเสีย นอกจากนี้ก็ควรยึดปศุสัตว์ จับกุมบุคคลสำคัญและคนรับใช้ผู้ เป็นบริวารของศัตรู^๑

ในการทำสงครามนั้น นักรบที่ชาญฉลาดจะต้องรู้จักประมาณกำลังของศัตรู และต้องรู้จักประเมินคุณลักษณะของศัตรูด้วย ในที่โตปเทศกล่าวถึงลักษณะของศัตรูที่ปราบปรามได้โดยง่ายไว้ดังนี้

ผู้ชำนาญการยุทธย่อมเห็นความสำคัญในการประเมินคุณลักษณะของศัตรู เป็นที่รู้กันทั่วไปว่าศัตรูที่จะพิชิตได้โดยง่ายนั้นเป็นผู้โลภ โทคร้าย เกียจคร้าน ไร้สัจจะ ประมาท ขลาดกลัว รวนเร ใจเขลาและชอบดูหมิ่นนักรบ กษัตริย์ควร รับหาช่องทางพิฆาตกองทัพของศัตรูที่มีลักษณะดังต่อไปนี้ เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าจาก การเดินทาง อยู่ในวงล้อมของแม่น้ำ ภูเขาและป่า ตกใจกลัวอัศศิภัยอันร้ายแรง อิดโรยเพราะความอดอยากและความกระหาย ขาดวินัย เพลิดเพลินอยู่กับการบริโภค อาหาร โรคภัยเบียดเบียน ความอดอยากก็บีบคั้น กระจัดกระจาย มีจำนวนน้อย ตก ระกำลำบากด้วยฝนและลม เปราะเปื้อนโคลนตม ผุนธุลีและน้ำ สับสนอลหม่าน ถูก โจรผู้ร้ายรังควานจนไม่เป็นระเบียบ กษัตริย์ควรสังหารกองทัพศัตรูที่หวาดผวากลัว ถูกโจมตี ควรก่อวณกองทัพของข้าศึกให้ตื่นขึ้นในเวลากลางคืนจนข้าศึก เหน็ดเหนื่อย

^๑Hit. 3.92-94, p.76

dāyādād aparo mantrō nāsti bhedakaro dviṣām /
 tasmad utthāpayed yatnād dāyādam tasya vidviṣah //
 samdhāya yuvarājena yadi vā mukhyamantrinā /
 antah prakopanam kāryam abhiyoktuḥ sthirātmanah //
 krūram mitram rane cāpi bhaṅgam dattvābhighāyayet /
 atha vā gograhākṛstyā tanmukhyāśritabandhanāt //

เมื่อยล้าไม่มีพละกำลังจึงค่อยเข้าโจมตีในขณะที่ข้าศึกนอนหลับในตอนกลางวัน^๑

๒. ลักษณะกองทัพที่ดี

กองทัพที่ดี* เป็นปัจจัยสำคัญในการทำสงครามขยายอาณาเขต ทิโตปเทศบอกถึงลักษณะของกองทัพที่ดีไว้ดังนี้

กองทัพที่ดีนั้นต้องมีความกล้าหาญเป็นนิสัย ชำนาญในการใช้อาวุธ จงรักภักดี ไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ประกอบด้วยนักรบที่มีชื่อเสียง^๒ ทหารรู้ใจกันและกัน มีใจร่าเริง ยอมสละแม้ชีวิตของตน เกิดในตระกูลที่ได้รับการยกย่องอย่างดีก็สามารถเอาชนะข้าศึกได้เช่นกัน^๓

^๑Hit. 3.107-111, p.80

lubdhah krūro'laso'satyah pramādī bhīrur sthirah /
mūdho yodhāvamantā ca sukhacchedyo ripuh smṛtaḥ //
dīrghavartmaparīśrāntam nadyadrivanasamkulam /
ghorāgnibhayasamtrastam ksutpipāsāhitaklamam //
pramattam bhojanavyāgram vyādhidurbhikṣapīditam /
asamsthitam abhūyiṣṭham vṛstivātasamākulam //
pañkapāmsūjalācchanam suvyastam dasyuvidrutam /
evam bhūtam mahīpālāḥ parasainyam vighātayet //
avaskandabhayād rājā prajāgarakṛtāśramam /
divā sūptam samāhanyān nidrāvyākulasainikam //

*บัชเชม กล่าวถึงลักษณะโดยทั่วไปของกองทัพอินเดียไว้ว่ากองทัพอินเดียโบราณแบ่งออกได้เป็น ๖ ประเภทด้วยกันคือ ผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากนักรบซึ่งถือเป็นกระดูกสันหลังของกองทัพ ทหารรับจ้าง กองทัพที่ประกอบด้วยบุคคลหลายอาชีพ พันธมิตรที่อยู่ใต้บังคับบัญชาศัตรูที่หนีทัพมาขอพึ่งพาอาศัยและชนเผ่าดร้ายซึ่งใช้ในการรบแบบกองโจรในภูมิภาคที่เปื้อนป่าและภูเขา (Basham : 129)

^๒Hit. 3.87, p.76

svabhāvaśūram astrajñam aviraktam jitaśramam /
prasiddhaksatriyaprāyam balam śreṣṭhatamam viduḥ //

^๓Hit. 3.127, p.83

parasparajñāḥ samhr̥stās tyaktum prāṇān suniścītāḥ /
kulīnāḥ pūjītāḥ samyagvijayante diviśadbalam //

กองทัพที่ดีที่ประกอบด้วยเหล่าทหารที่มีคุณสมบัติพร้อมและฝึกซ้อมดี แม้จะมีจำนวนน้อยก็สามารถเอาชนะกองทัพศัตรูได้ดังข้อความว่า

กองทัพที่มีคุณสมบัติ มีความสามัคคีกลมเกลียวกัน มีจิตใจเด็ดเดี่ยว กล้าหาญ แม้ว่าจะมีคนจำพวกนี้เพียง ๕๐๐ คนก็สามารถยับยั้งกองทัพของศัตรูได้^๑ กองทหารแม้จะมีน้อยแต่ทว่าแกร่งกล้าก็ย่อมดีกว่ากองทหารจำนวนมากมาย เพราะ ว่าความพ่ายแพ้ของผู้อ่อนแอมีผลทำให้ผู้แกร่งกล้าปราศไปด้วย^๒

๓. ป้อมปราการ

การป้องกันการรุกรานจากศัตรูภายนอกนั้น ป้อมปราการนับว่ามีความสำคัญมากที่สุด เพราะแม้ศัตรูมีกำลังมากกว่าก็ไม่กล้าห้ำหั่นเข้าโจมตีได้ในทันที เพราะไม่สามารถล่วงรู้ได้ว่าภายในป้อมมีกองกำลังทหารมากน้อยเพียงใด ดังนั้นป้อมปราการ จึงเป็นด่านสำคัญที่ใช้ป้องกันศัตรูได้ดังข้อความว่า

ศัตรูย่อมดูหมิ่นบ้านเมืองที่ไร้ป้อมปราการ กษัตริย์ผู้ไร้ป้อมปราการย่อมหมดที่พึ่ง เหมือนคนที่ตกออกนอกเรือฉนั้น^๓

*ในอรรถศาสตร์มีการกล่าวถึงลักษณะของป้อมปราการว่าเป็นรูปร่างกลมมีคูเมืองล้อมอยู่ภายนอกสามแห่ง มีกำแพงสูงทำด้วยอิฐและหิน เหตุที่ไม่ใช้ไม้ทำเป็นรั้วค้ำก็เพราะว่าไม้นั้นติดไฟง่าย บนกำแพงป้อมปราการจะมีหอคอยสำหรับสังเกตการณ์รอบด้านซึ่งจะต้องมีพรานธนูคอยเฝ้าประจำอยู่เสมอและพร้อมที่จะต่อสู้กับศัตรูทั้งกองทัพได้

^๑Hit. 3.128, p.83

subhatāḥ sīlasampannāḥ samhatāḥ kṛtanīścayāḥ /
api pañcaśatam śūro mṛdranti ripuvāhīnim //

^๒Hit. 3.89, p.76

varam alpabalam saram na kuryān maṇḍalim /
kuryād asārabhaṅgo hi sārabhaṅgam api sphuṭam //

^๓Hit. 3.51, p.71

adurgo viṣayah kasya nāreḥ paribhavāspadam /
adurgo'nāśrayo rājā pota cyuta manuṣyavat //

พรานธนูเพียงคนเดียวตั้งมั่นอยู่บนป้อมปราการย่อมต่อสู้กับศัตรูได้นับร้อยคน
ถ้ามีพรานธนูร้อยคนก็สามารถต่อสู้กับศัตรูได้นับแสน เพราะฉะนั้นการสร้างป้อมปราการ
จึงเป็นสิ่งที่พึงกระทำ^๑

ด้วยเหตุที่ป้อมปราการสามารถใช้เป็นที่ต่อต้านศัตรูและเป็นที่หลบภัยได้เป็นเวลายาวนาน การสะสมเสบียงอาหารไว้ภายในป้อมให้เพียงพออยู่เสมอจึงจำเป็น รวมทั้งทางลับเฉพาะสำหรับหนีภัยในยามฉุกเฉินด้วย

ป้อมปราการที่ตึ้นนั้นจะต้องมีขนาดใหญ่และตั้งอยู่ในทำเลที่ดีจึงสามารถป้องกันการรุกรานจากศัตรูกายนอกได้เป็นระยะเวลาช้านาน ดังคำสอนว่า

ควรสร้างป้อมปราการที่มีคูกว้างใหญ่ มีปราการสูง มีเครื่องดักน้ำจากบ่อใช้เพียงพอ มีภูเขา แม่น้ำ ทะเลทรายและป่าเป็นเครื่องกำบัง คุณสมบัติที่ดีของป้อมปราการมีอยู่ ๗ ประการคือ กว้างขวาง พื้นดินขรุขระซึ่งจะทำให้ศัตรูเข้าโจมตีได้ยาก มีที่เก็บน้ำขังขั้วว ที่เก็บเชื้อเพลิง มีทางเข้าและทางออก^๒

ในทำนองเดียวกันป้อมปราการที่มีข้อบกพร่องก็ย่อมถูกศัตรูทำลายได้โดยง่าย ด้วยการใช้กองกำลังหรือกลอุบายต่าง ๆ ปรากฏในข้อความ

^๑Hit. 3.50, p.71

eka śatam yodhayati prākārastho dhanurdhanah /
śatam śātasahasrāni tasmād durgam vidhiyate //

Hit. 3.52-53, p.71

durgam kuryān mahākhatam uccaprākārasamyutam /
sayantram sajalam sailasarin maruvanāsramam //
vistīrnatātivaiṣamyam rasadhānyedhmasamgrahah /
praveśās cāpasāraśca saptaitā durgasampadah //

ป้อมปราการที่มีข้อบกพร่องคือ ทนอยู่ได้ไม่นาน มีขนาดเล็กมาก ผู้บัญชาการเป็นคนโง่หรือมีความประพฤติเลว ซาตการป้องกันที่ดีและมีทหารใจฉลาด อูบายสำหรับการยึดป้อมปราการมีอยู่ ๔ ประการคือ กระจายข่าวเพื่อสร้างความแตกแยก ล้อมไว้เป็นเวลานาน ยกเข้าโจมตีและต่อสู้โดยไม่คิดชีวิต^๑

๔. การจัดทัพและหน้าที่รับผิดชอบของแต่ละกองทัพ

กองทัพของอินเดียนสมัยก่อนมีองค์ประกอบดังนี้คือ กองทัพช้าง กองทัพม้า กองทัพรถม้าและกองทัพทหารราบ ในบรรดากองทัพทั้งสี่ประเภทนี้ที่สำคัญที่สุดคือ กองทัพช้าง เพราะสามารถทำลายทัพหน้าของศัตรูและยังมีประโยชน์ในการรบอีกหลายประการ*

ในการรบแต่ละครั้งกองทัพทุกประเภทจะต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างสุดกำลัง หน้าที่รับผิดชอบของแต่ละกองทัพนั้นมีปรากฏอยู่ในคำสอนของคิโตปเทศดังต่อไปนี้

^๑Hit. 3.138-139, p.84

akālasahamaty alpam mūrkhavyasanināyakam /
 aguptam bhīruyodham ca durgavyasanam ucyate //
 upajāpascirārodho'vaskandas tivrāpauruṣam /
 durgasya lañghanopāyās catvārah dathitā ime //

*วิชแฮมกล่าวถึงประวัติความเป็นมา เรื่องการใช้ช้างเข้าร่วมรบในสงครามและประโยชน์ของช้างในแง่ที่มีอวัยวะใช้เป็นอาวุธต่าง ๆ ไว้ว่า ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนากล่าวถึงการใช้ช้างต่อสู้ในสงครามเป็นครั้งแรกว่า พระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธเลี้ยงช้างไว้มากมาย ช้างเหล่านั้นถูกฝึกฝนไว้เป็นอย่างดีเพื่อใช้ในการรบ ประโยชน์ที่ได้จากการนำช้างมาฝึกเข้าร่วมรบในสงครามนั้นมีมากมาย ช้างสามารถทำลายทัพหน้าของข้าศึกให้แตกกระจายทำลายป้อมและประตูเมืองของข้าศึก นอกจากนี้ช้างยังเป็นเสมือนสะพานอันมีชีวิตโดยเมื่อจับมาเรียงกันเป็นแถวก็เหมือนสะพานให้เหล่าทหารข้ามแม่น้ำหรือลำธารตื้น ๆ ได้ หนึ่งของช้างเหมือนเกราะกำบัง งาและงวงของมันก็คือเป็นอาวุธอย่างหนึ่ง (Basham : 130)

ข้างเป็นหลักฐานสำคัญในกองทัพของกษัตริย์อันหาสิ่งอื่นใดเทียบมิได้ เชื่อกันว่า อวัยวะของข้างนั้นเป็นอาวุธได้ถึง ๔ อย่างด้วยกัน ส่วนมาเป็นกำลังของกองทัพ ถือกันว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เคลื่อนที่ได้ เพราะฉะนั้นกษัตริย์ที่มีกองทัพทหารม้าอันเกรียงไกรก็ย่อมมีชัยในสงคราม ทหารม้าเหล่าใดขี่ม้าเข้าสู่สงครามแม้เทวดาก็ยากที่จะเอาชนะทหารเหล่านั้นได้ ข้าศึกที่อยู่ไกลก็เหมือนตกอยู่ในเงื้อมมือ^๑

หน้าที่ของกองทหารราบคือเข้าต่อสู้เป็นพวกแรก คุ่มครองกองทัพทั้งหมดแผ้วทางให้ราบเรียบในทุกทิศทาง^๒ กษัตริย์ควรจัดทัพให้ทหารราบเข้าประจัญบานด้านหน้า ส่วนพระองค์เองจะต้องคอยสกัดกั้นศัตรูไว้แล้วจึงยกทัพเข้าบุกบ้านเมืองศัตรู ควรทำสงครามในที่ราบด้วยพลรถและพลทหารม้า ในลุ่มน้ำด้วยกองทัพเรือหรือกองทัพข้างในดินแดนที่เต็มไปด้วยต้นไม้และดงป่าละเมาะด้วยพลธนู ส่วนบนพื้นดินด้วยดาบและโล่และอาวุธอื่น^๓

การจัดทัพเข้าสู่สงครามของกองทัพอินเดียในสมัยก่อนมีอยู่หลายแบบขึ้นอยู่กับภูมิประเทศและที่ตั้งของกองทัพฝ่ายศัตรู เช่น โภคายุหะ เป็นการจัดทัพรูปงู มณฑลายุหะเป็นการจัดทัพรูปวงกลม เป็นต้น ในมหิโตปเทศกล่าวถึงวิธีการจัดทัพไว้ดังนี้คือ

^๑Hit. 3.83-85, p.75

baleṣu pramukho hastī na tathānyo mahīpateḥ /
nījair avayavair eva mātāngo'stāyudhah smṛtaḥ //
balaṃ aśvaś ca sainyānāṃ prākāro jaṅgamo yataḥ /
tasmād aśvādhiko rājā vijayī sthalavigrahe //
yudhyamānā hayārūdhā devānāṃ api durjayāḥ /
api dūrasthitās teṣāṃ vairiṇo hastavartinah //

^๒Hit. 3.86, p.75

prathamam yuddhakāritvam samastabalapālanam /
dīnāmārgānāṃ viśodhitvam pattikarma pracakṣate //

^๓Hit. 3.80-81, p.75

padātīṃśca mahīpālah puro'nīkasya yojayet /
uparudhyārimāsīta rāṣṭram cāsyopapīdayet //
syandanāśvaih same yudhyedanūpe naudvipais tathā /
vrkṣagulmāvṛte cāpārasīcarmayudhaiḥ sthale //

แม่ทัพพร้อมด้วยทหารที่แกร่งกล้าต้องอยู่ข้างหน้า ส่วนสตรี กษัตริย์ คลัง
ทรัพย์สมบัติและทหารที่อ่อนแอควรจัดไว้กลางกระบวน ปีกสองข้าง เป็นพลทหารม้า
สองปีกของกองทหารม้า เป็นพลรถและสองปีกของกระบวนรถ เป็นกองทัพข้างและ
สองปีกของกองทัพข้าง เป็นพลทหารราบ เสนาบดีพร้อมทั้งมนตรีและนักรบผู้กล้าหาญ
ต้องอยู่รั้งท้ายกระบวนทัพเพื่อคอยให้กำลังใจไพร่พลที่ห่อเหี่ยว

๔. การเดินทางเข้าสู่สมรภูมิ

เมื่อถึงคราวกระทำสงคราม การเดินทางประจัญหน้ากับฝ่ายศัตรูเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยง
ไม่ได้ คนอินเดียนสมัยก่อนจึงเลือกหาวิธีการที่เหมาะสมในการเดินทางแต่ละฤดูกาลและใน
แต่ละท้องถิ่น มีคำสอนในมหิโตปเทศกล่าวไว้ว่า

แม้ในสถานที่อันตรายไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำ ภูเขา ป่าและหนทางทुरกันดาร
แม่ทัพก็ต้องคุมขบวนทัพยกไปที่นั่น^๒ เหล่าทหารจะต้องเข้าทำการต่อสู้โดยไม่แตก
กระบวนทัพและคอยระวังซึ่งกันและกัน กองทหารใดที่อ่อนกำลังก็ควรนำเข้าไปไว้กลาง
กระบวนทัพ^๓ ควรเดินทางเข้าไปในดินแดนลุ่ม ๆ ดอน ๆ อันมีน้ำขังและมีภูเขาด้วย
กองทัพข้าง ควรเดินทางเข้าสู่ที่ราบเรียบด้วยกองทหารม้า ในน้ำด้วยเรือและในสถานที่

^๑Hit. 3.70-72, p.74

balādhyakṣaḥ puro yāyāt pravīrapuruṣānvitah /
madhye kalatram svāmī ca koṣaḥ phalgu ca yadbalam //
pārśvayor ubhayor aśvā aśvānām pārśvato rathāḥ /
rathānām pārśvayor nāgā nāgānām ca padātayoḥ //
paścāt senāpatir yāyāt khinnānāśvāsayañchanaiḥ /
mantribhiḥ subhatair yuktaḥ pratigrhya balam nrpa //

^๒Hit. 3.69, p.74

nadyadrivanadurgesu yatra yatra bhayam nrpa /
tatra tatra ca senānīr yāyād vyūhīkṛtairbalaiḥ //

^๓Hit. 3.79, p.75

abhedena ca yudhyeran rakṣeyuśca parasparam /
phalgu sainyam ca yat kimcin madhye vyūhasya kārayet //

ทุกแห่งด้วยทหารราบ กล่าวกันว่าควรยกกองทัพช้างในฤดูฝน ฤดูนอกนั้นควรใช้กอง
กองทหารม้าและควรใช้กองทหารราบในทุกฤดูกาล^๑

คนอินเดียในสมัยโบราณเชื่อถือเรื่องไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ ก่อนที่จะยกทัพ
เข้าต่อสู้กับข้าศึก ษัตริย์จะมอบหมายหน้าที่ให้โหรหลวงเป็นผู้ทำนายโชคชะตาและหาฤกษ์
ยามที่ดีในการเคลื่อนทัพ นอกจากนี้ก่อนการออกรบก็มีการกระทำพิธีบูชาบวงสรวงเทพเจ้า
ต่าง ๆ เพื่อขอให้พวกของตนได้รับชัยชนะและเป็นการให้กำลังใจแก่เหล่าทหารอีกด้วย

จ. สันติภาพ

นโยบายการต่างประเทศของอินเดียมีอยู่ ๖ ประการคือ

๑. สันติภาพ (สันติ) เมื่อใดที่มีกำลังน้อยกว่าข้าศึก เมื่อนั้นควรทำสนธิ
๒. สงคราม (วิครท) เมื่อใดที่มีกำลังมากกว่าข้าศึก เมื่อนั้นจึงค่อยทำสงคราม
๓. วางเฉย (อาสน) เมื่อใดที่มีกำลังทัดเทียมกับข้าศึกก็ควรวางเฉย ไม่ควร
คิดรุกราน ควรรอโอกาสจนกว่าข้าศึกจะอ่อนแอหรือจนกว่าตนเองจะมีกำลัง เข้มแข็งกว่าข้าศึก
๔. ยกทัพโจมตี (ยาน) เมื่อมีกองทัพที่เข้มแข็งก็ควรยกทัพโจมตีข้าศึก
๕. ทาสีฝั่ง (สัศรย) เมื่อกองทัพอ่อนแอก็ควรหาสัมพันธมิตรหรือสร้างป้อมปราการ
๖. สงครามและสันติภาพ (ทิวธีกาว) ทำสงครามกับฝ่ายหนึ่งและสงบศึกกับอีก
ฝ่ายหนึ่งในเวลาเดียวกัน

ถึงแม้ว่ากษัตริย์อินเดียจะชอบทำสงครามเพื่อขยายอาณาเขต แต่บางครั้งก็ต้อง
เลือกใช้นโยบายสันติภาพเพื่อความอยู่รอดของประเทศชาติ เพราะเหตุว่าสงครามนั้นก่อให้เกิด

^๑Hit. 3.73-74, p.75

sameyād viṣamam nāgair jalādhyam samahīdharam /
samam aśvair jalam naubhiḥ sarvatraiva padātibhiḥ //
hastinām gamanam proktam praśastam jaladāgame /
tad anyatra turāṅgāṅām pattinām sarvadaiva hi //

เกิดความเสียหายมากมาย* ดังนั้นถ้าไม่จำเป็นแล้วก็ไม่ควรทำสงครามดังคำสอนว่า

ตำรากฎหมายของพฤตีสบตีกล่าวไว้ว่าในการรบทุกครั้งนั้น ความเสียหายย่อมเกิดขึ้นทั้งสองฝ่าย ดังนั้นจึงไม่ควรเสี่ยงภัยเข้าทำสงคราม^๑ ข้อคิดเห็นของนักปราชญ์มีอยู่ว่าควรยอมรับครั้ง ไม่ควรวิวาทแม้ครั้งเดียว การวิวาทโดยไม่มีสาเหตุ นั้นเป็นลักษณะของคนโง่^๒

ในการเจรจาสันติภาพกษัตริย์จะต้องพิจารณาถึงคุณลักษณะของฝ่ายตรงข้ามว่าควรจะทำสนธิสัญญาสงบศึกด้วยหรือไม่ เพื่อเป็นการป้องกันมิให้เกิดข้อผิดพลาดและเพื่อให้อวดคล้องกันนโยบายต่างประเทศ ดังนั้นในบางครั้งจึงต้องเลือกวิธีทำสงครามมากกว่าสันติภาพก็เพราะเหตุว่าคุณลักษณะของศัตรูไม่เหมาะที่จะทำสัญญาสงบศึกด้วย ศิโตปเทศกล่าวถึงลักษณะของกลุ่มบุคคลที่ควรจะสงบศึกและไม่ควรสงบศึกด้วยไว้ดังนี้

ผู้ที่ควรทำสนธิด้วยนั้นมีอยู่ ๗ ประเภทคือ ผู้มีความสัจย์ อารยชน ผู้ทรงคุณธรรม อนารยชน ผู้มีพี่น้องมาก ผู้มีพลกำลังและผู้ที่เคยมีชัยในสงครามหลายครั้ง^๓

* ในเกาฏีสถียรศาสตร์ ๗.๒.๑๐๐ กล่าวถึงความแตกต่างระหว่างสงครามและสันติภาพไว้ว่า ระหว่างสงครามและสันติภาพนั้น ควรเลือกสันติภาพเพราะสงครามทำให้เกิดความเสียหาย สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย ต้องเดินทางออกจากบ้านเมืองและมีอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย (Kangle : 7.2.100)

^๑Hit. 4.23, p.91

yuddhe vināśo bhavati kadācit ubhayor api /
na hi samsayitam kuryād ity uvāca brhaspatiḥ //

^๒Hit. 3.31, p.68

śatam dadyān na vivaded iti vijñāsyā sammatam /
vinā hetum api dvandvametanmūrkhasya lakṣaṇam //

^๓Hit. 4.27, p.92

satyāryau dhārmiko'nāryo bhātr̥samghātavān balī /
anekayuddhavijayī samdheyāḥ sapta kīrtitāḥ //

ส่วนผู้ที่ไม่ควรสงบบศิกด้วย ศิโตปเทศกล่าวไว้ดังนี้

กษัตริย์ควรตัดสินใจทำสงครามกับบุคคลบางจำพวก บุคคลต่าง ๆ ๒๐ ประเภท
ที่ไม่ควรทำสนธิสัญญามีดังนี้คือ ผู้เยาว์วัย คนชรา ผู้มีโรคเรื้อรัง ผู้ถูกญาติขบไล่ คนขลาด
ผู้มีบริวารขลาด คนโลภ ผู้มีบริวารโลภ ผู้ที่มีมมาตย์มนตรีเอาใจออกห่าง ผู้หมกมุ่นใน
กามคุณ ผู้มีคำปรึกษาโลเลไม่แน่นอน ผู้ดูหมิ่นเทพเจ้าและพราหมณ์ ผู้ไม่สมหวังในโชค
ชะตา ผู้ที่เชื่อถือโชคชะตา ผู้ที่ทนทุกข์ทรมานเพราะความอดอยาก ผู้มีจิตใจหดหู่เพราะ
เสียไพร่พล ผู้ไม่อยู่ในประเทศของตน ผู้มีศัตรูมาก ผู้ไม่สู้รบในเวลาอันเหมาะสมและ
ผู้ละเลยสังฆธรรม^๑

คำสอนสำหรับคนทั่วไป

ผู้วิจัยได้กล่าวถึงคำสอนสำหรับชนชั้นปกครองอันว่าด้วยการปกครองประเทศมาแล้ว
ในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงคำสอนสำหรับคนทั่วไป อันว่าด้วยหน้าที่ของคนในสังคม ลักษณะคนดีและ
คนชั่ว รวมทั้งการเลือกคบมิตรดังนี้

ก. หน้าที่ของบิดามารดา

ศิโตปเทศเน้นหน้าที่ของบิดามารดาว่า

บิดามารดาที่ดีไม่เพียงแต่ต้องเลี้ยงดูบุตรให้เจริญเติบโตเท่านั้นแต่ยังต้องอบรม
สั่งสอนให้บุตรมีความรู้และความประพฤติที่ดีอีกด้วย ดังคำสอนว่า

^๑Hit. 4.35-38, p.93

bālo vṛddho dīrgharogī tathā jñātibahiskṛtaḥ /
bhiruko bhirukajano lubdho lubdhajanas tathā //
viraktaprakṛtiścaiva viśayesvatisaktimān /
anekacittamantrastu devabrāhmaṇanindakaḥ //
daivopahatakaścaiva daivacimṭaka eva ca/
durbhikṣavyasanopeto balavyasanasaṃkulaḥ //
adeśastho bahuripyuktaḥ kālena yaśca na /
satyadharmavyapetaśca vīmsatiḥ puruṣā amī //

บุตรที่ได้รับการอบรมสั่งสอนจากบิดามารดาย่อมเปรียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่ดี ใ้ว่าบุตรเกิดมาจากครรภ์จะเป็นชนิดใดก็ได้เอง บิดามารดาที่ไม่อบรมสั่งสอนบุตรของตนก็ถือว่าเป็นศัตรูของบุตร เพราะบุตรไม่งามสง่าในท่ามกลางที่ประชุม เหมือนดังนกยางในฝูงหงส์^๑

ข. หน้าที่ของกุลบุตร

ที่โตปเทศกล่าวถึงหน้าที่และคุณสมบัติของบุตรไว้ว่า

บุตรที่ดีจะต้องเป็นคนเฉลียวฉลาด หมั่นศึกษาหาความรู้ มีความประพฤติดี มีคุณธรรม อยู่ในโอวาทของบิดามารดาและเป็นที่พึ่งของวงศ์ตระกูล ดังคำสอนว่า

จะมีประโยชน์อะไรถ้ามีบุตรไม่เฉลียวฉลาดและไม่ประพฤติธรรม จะมีประโยชน์อะไรกับดวงตาที่บอดสนิท จะมีก็แต่เพียงความเจ็บปวดดวงตาเท่านั้น การไม่มีบุตร บุตรที่เสียชีวิตไปแล้วและบุตรที่โง่เขลาเบาปัญญา สองประการแรกนั้นก่อให้เกิดความทุกข์เพียงครั้งเดียว แต่ประการสุดท้ายนั้นทำให้เกิดความทุกข์อยู่ทุกฝีก้าว^๒

มีบุตรที่เปรียบพร้อมด้วยคุณสมบัติเพียงคนเดียวย่อมดีกว่าบุตรโง่ห้าร้อยคน พระจันทร์เพียงดวงเดียวสามารถขจัดความมืดได้แต่หมู่ดาวทั้งหลายไม่อาจจะทำเช่นนั้นได้เลย บุตรที่ดีจะต้องประพฤติธรรมทางศาสนาอย่างเคร่งครัด อยู่ในโอวาทของบิดา

^๑Hit. 1.37-38, p.4

mātāpitṛkṛtābhyāso gūṇitāmeti bālakah /
na garbhacyutimātreṇa putro bhavati paṇḍitaḥ //
mātā satruḥ pitā vairī yena bālo na pāṭhitaḥ /
na śobhate samāmadhye hamsamadhye bako yathā //

^๒Hit. 1.12-13, p.2

ko'rthah putreṇa jātena yo na vidvān na dhārmikah /
kāṇena cakṣuṣā kimvā cakṣuḥpīḍaiva kevalam //
ajātamṛtamūrkhānāṃ varamādyau na cāntimāḥ /
sakṛd duḥkha karāvādyāvāntimas tu pade pade //

มารดา มีคุณธรรมและมีความสามารถ^๑ ใครเล่าจะชื่นชมบุตรมากมายหลายคนที่เหมือน
 ฝูงนางว่างเปล่า มีบุตรเพียงคนเดียวจะดีกว่าถ้าบุตรนั้นสามารถเป็นที่พึ่งของวงศ์ตระกูล
 และนำชื่อเสียงเกียรติยศมาสู่บิดา^๒ บุตรของผู้ใดก็ตามถ้ามีคุณความดีแล้ว ใคร ๆ ก็ย่อม
 ยกย่องบูชา คนเราแม้จะมีชาติสกุลที่ดีแต่ถ้าปราศจากคุณความดีแล้วจะทำอะไรได้^๓

ค. หน้าที่ของสามีและภรรยา

คนอื่นเคยถือว่าสามี เป็นผู้ที่มีความสำคัญต่อภรรยามาก เพราะเป็นที่พึ่งทั้งทางกาย
 และทางใจ ดังนั้นภรรยาจึงต้องเคารพบูชาสามีแต่เพียงผู้เดียว ดังคำสอนว่า

สามีเป็นอาภรณ์อันดีเลิศของสตรีโดยไม่ต้องมีเครื่องประดับอื่น ๆ ถ้านาง
 ขาดสามีแล้ว ถึงแม้จะเป็นหญิงที่สวยงามก็มองดูไม่สวยเลย^๔

สามีที่ดีจะต้องมีคุณธรรม มีชื่อเสียง นำรักใคร่ ชำนาญเรื่องรัก
 มีทรัพย์สินสมบัติมากมายและอยู่ในวัยหนุ่ม^๕

^๑Hit. 1.17-18, p.2

varam eko gunī putro na ca mūrkhā satāny api /
 ekaś candras tamo hanti na ca tārā gaṇo'pi ca //
 puṇyatīrtha kṛte yena tapaḥ kvāpyatiduṣkaram /
 tasya putro bhaved vasyaḥ smṛddho dhārmikāḥ sudhīḥ //

^๒Hit. 1.20, p.3

ko dhanyo bahubhiḥ putraiḥ kusūlāpūraṇāḍhakaiḥ /
 varam ekaḥ kulālambī yatra viśrūyate pitā //

^๓Hit. 1.23, p.3

yasya kasya prasūto'pi guṇavān pūjyate naraḥ /
 dhanur vaṃśa viśuddhopi nirguṇaḥ kim kariṣyati //

^๔Hit. 3.27, p.68

bhartā hi paramam nāryā bhūṣaṇam bhūṣaṇair vinā /
 eṣā virahitā tena śobhanāpī na sobhanā //

^๕Hit. 2.115, p.51

gunāśrayam kīrtiyutam ca kāntam patim ratijñam

sadhanam yuvānam /

ส่วนภรรยาที่ดีก็ต้องมีความสงบเสงี่ยมรู้จักอดกลั้น ขยันทำการบ้านการเรือน ทำตัวให้เป็นที่ยินชมยินดีของสามีและจงรักภักดีต่อสามีเพียงผู้เดียว ดังคำสอนว่า

ภรรยาที่ดีต้องขยันทำการบ้านการเรือน สามารถให้กำเนิดบุตรได้หลายคนเพื่อสืบสกุล รักสามียิ่งชีวิตและจงรักภักดีต่อสามีเพียงผู้เดียว^๑ สตรีใดรักใคร่สามีไม่ว่าเขาจะเป็นชาวเมืองชาวป่า ใจบาปหรือใจบุญ สตรีนั้นจะได้รับความสุขที่มีอยู่ในโลก^๒ สตรีใดไม่ทำตัวให้เป็นที่ยินชมยินดีของสามีก็ไม่ควรเรียก สตรีนั้นว่าภรรยาเพราะเมื่อสามีพึงพอใจนางแล้วเหล่าเทพเจ้าทั้งหลายจะโปรดปรานนางไปด้วย^๓ แม้จะถูกว่ากล่าวอย่างรุนแรงหรือถูกจ้องมองด้วยดวงตาอันโกรธเคือง สตรีใดที่ยังมีหน้าตาอันเบิกบานยิ้มรับสามีก็นับว่าเป็นสตรีที่มีคุณธรรมล้ำเลิศ^๔

^๑Hit. 1.197, p.29

sā bhāryā yā gr̥he daksā sā bhārya yā prajāvati /
sā bhāryā yā patipranā sā bhāryā yā pativrata //

^๒Hit. 3.26, p.68

nagarastho vanastho vā pāpo vā yadi vā suciḥ /
yāsām strīnām priyo bhartā tāsām lokā mahodayāḥ //

^๓Hit. 1.198, p.29

na sā bhāryeti vaktavyā yasyām bhartā na tuṣyati /
tuste bhartari nārīnām samtustāḥ sarvadevatāḥ //

^๔Hit. 3.25, p.67

parusānyapi cōktā yā dr̥stā yā kuddhacakṣusā /
suprasannamukhī bhartuh sā nārī dharmabhājanam //

ง. หน้าที่ของนายและบ่าว

สังคมอินเดียมองกันว่าบ่าวผู้ยินยอมมอบน้อมกาย เสียสละความสุขส่วนตัวและยอมทนลำบากเพื่อเจ้านายนั้นเป็นคนโง่เพราะจะต้องสูญเสียอิสรภาพของตนเองเพื่อแลกกับทรัพย์สินของ นอกจากนี้บ่าวยังปฏิบัติตนให้ถูกใจนายได้ยากดังคำสอนว่า

ถ้าฉันเจยก้หาว่าโง่ พุดมากก็หาว่าเพ้อฝันหรือพูดจาไร้สาระ รู้จักอดกลั้นก็หาว่ากลัว ถ้าไม่อดกลั้นส่วนมากก็หาว่ากิริยาหยาบคาย เมื่ออยู่ใกล้ก็หาว่าทะเล่สิ่งพออยู่ห่างสักนิดก็ว่าขลาดกลัว หน้าที่ของบาวนั้นคลุมเครือยิ่งนัก แม้พระโยคีก็ไม่อาจเข้าถึงได้^๑

ในทางตรงกันข้ามถ้าบ่าวโชคดีได้นายที่ยุติธรรมก็จะได้รับความสะดวกสบาย "ดังนั้นบาวจึงต้องรู้จักเอาอกเอาใจนายและไม่ควรทำให้นายพ้นจากการพึ่งพาอาศัยบาว"^๒ มิฉะนั้นแล้วนายจะมองไม่เห็นความสำคัญของบาวอีกต่อไป

๑. หน้าที่ของนาย

นายที่ดีควรให้รางวัลแก่บ่าวในเวลาที่ใช้ทำการงาน ดังคำสอนว่า

ผู้เป็นนายไม่ควรละเลยผลงานของบาวที่กระทำเสร็จแล้ว ควรทำให้เขาเบิกบานใจด้วยบำเหน็จรางวัล น้ำใจ วาจาและสายตา"^๓

^๑Hit. 2.26, p.35

dr̥ṣṭaḥ pārśve vasati niyatam dūrataś cāpragalbhah /
sevādharmah paramagahano yoginām apy agamyah //

^๒Hit. 2.83, p.44

nirapekṣo na kartavyo bhṛtyaiḥ svāmī kadācana /
nirapekṣam prabhum kṛtvā bhṛtyaḥ syād dadhikarṇavat //

^๓Hit. 4.12, p.89

kṛtakṛtyasya bhṛtyasya kṛtam naiva pranāśayet /
phalena manasā vācā dr̥ṣṭathā cainam praharṣayet //

นายที่ดีต้องมีความอดทน รู้คุณความดีของบ่าวและมีความโอบอ้อมอารี

ดังคำสอนว่า

ลักษณะของนายที่มีใจกรุณานั้นคือ ทอดสายตามาแต่ไกล ยิ้มแย้มแจ่มใส เอาใจใส่ใต้อตามทุกขสขของบ่าว ชมเชยคุณความดีของบ่าวแม้ในเวลาลับหลัง ทวนระลึกถึงผลงานที่เคยทำให้ตนเองชื่นชอบ แม้บ่าวมิได้รับใช้ก็ยังรักใคร่เอื้ออารี กล่าววจาสุภาพอ่อนโยน คอยสังเกตุคุณงามความดีแม้ว่าบ่าวผู้นั้นจะกระทำผิด^๑

ส่วนลักษณะของนายที่โหดร้ายทารุณนั้นมีกล่าวไว้ในคำสอนเช่นกันว่า

ลักษณะของนายที่ใจร้ายคือ ชอบผิดวันประกันพรุ่ง หลอกล่อบ่าวให้เกิด ความหวังและไม่ให้บำเหน็จรางวัล^๒ นายประเภทนี้ เมื่อยังไม่ประสบเหตุที่ทำให้ตนเองเดือดร้อนหรือตกใจมักจะมีลิ้มและเพิกเฉยต่อบ่าวผู้รับใช้^๓

๒. หน้าที่ของบ่าว

บ่าวที่ดีควรแสดงความนับถือนายอย่างสูง ดูแลเอาใจใส่กิจการของนาย บุษานายทั้งกายและใจ คอยแนะนำประโยชน์แก่นาย ดังคำสอนว่า

^๑Hit. 2.59-60, p.41

dūrād avekṣaṇam hāsaḥ sampraśneṣvādarō bhṛśam /
parokṣe'pi guṇaśīlavā smaraṇam priyavastuṣu //
asevake canuraktirdānam sapriyabhāṣaṇam /
surakteśvaracihnāni doṣe'pi guṇasamgrahaḥ //

^๒Hit. 2.61, p.41

kālayāpanamāsānām vardhanam phalakhandaṇam /
virakteśvaracihnāni jāñiyāmatimānnarah //

^๓Hit. p.37

yato vinā vidhuradarsānam svāmīna upajīviṣu
mandādarā bhavanti /

ควรบูชาแสงตะวันทางเบื้องหลัง บูชาไฟด้วยเบื้องท้อง บูชานายทั้งกาย และใจ บูชาโลกหน้าด้วยความไม่มีมายา^๑ คนรับใช้ผู้หวังดีก่อนนาย ถึงแม้นายจะไม่ ชักถามก็ควรบอกกล่าว เมื่อนายตกอยู่ในอันตราย เดินผิดเส้นทางและในเวลาอัน เหมาะสมสำหรับการดำเนินกิจการกำลังจะล่วงเลยไป^๒

บ่าวที่ดีไม่ควรเรียกร้องบ่าเหม็นจรวงวัลในขณะที่ปฏิบัติหน้าที่การงานและไม่ควร ทำสิ่งใด ๆ ก่อนที่จะได้รับอนุญาตจากนายเสียก่อน ดังคำสอนว่า

บ่าวไม่ควรทำกิจการใด ๆ ตามความพอใจของตนโดยไม่ได้แจ้งให้นาย ทราบก่อน ยกเว้นแต่เป็นการกระทำเพื่อปกป้องอันตรายที่จะเกิดขึ้นกับนาย^๓

จ. ลักษณะของสาธุชนและทุรชน

การคบหาสมาคมกับสาธุชนนั้นย่อมก่อให้เกิดประโยชน์และความเจริญก้าวหน้า ผู้ใดหลงผิดไปคบกับทุรชนย่อมทำให้ตนเองตกต่ำไปด้วย ดังคำสอนว่า

เมื่อคบหาสมาคมกับสาธุชน ผู้นั้นจะมีความสุขความเจริญ แต่เมื่อใดที่ เกี่ยวข้องกับทุรชน เมื่อนั้นจะต้องตกต่ำอย่างแน่นอน^๔

^๑Hit. 2.34, p.37

prsthataḥ sevayedarkam jaṭharena hutāśanam /
svāminam sarvabhāvena paralokamamāyayā //

^๒Hit. 2.64, p.41

āpadyunmārgagamane kāryakālātyeṣu ca /
aprstenāpi vaktavyam bhṛtyena hitam icchatā //

^๓Hit. 2.89, p.46

nānivedya prakurvīta bhartuḥ kimcid api svayam /
kāryamāpatpratīkārādanyatra jagatīpateḥ //

^๔Hit. 1.204, p.30

yadi satsaṅganirato bhaviṣyasi bhaviṣyasi /
tathā'sajjanagoṣṭhīṣu patisyasi patisyasi //

เมื่อเห็นแล้วว่าสังสาระนั้นไม่เพียงแต่ถาวร เช่นเดียวกับกับเงาคน
บุคคลจึงควรคบหาสมาคมกับ เหล่าสาธุชนเพื่อธรรมะและความสุข^๑

ขึ้นชื่อว่าทุรชนคนชั่วแล้วถึงแม้ว่าจะ เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิตก็ไม่ควรจะ
คบหาสมาคมด้วยดังคำสอนที่ว่า

แม้ทุรชนจะมีความรู้ เป็นอาภรณ์ก็ควรหลีกเลี่ยงให้พ้น เปรียบ เช่นงูที่
ประดับด้วยแก้วมณีหรือที่ จะไม่ทำอันตราย^๒ การที่ไม่ได้อ่านคัมภีร์ธรรมศาสตร์
และไม่ศึกษาคัมภีร์พระ เวทนั้นไม่ใช่สาเหตุที่ทำให้ เป็นคนที่มีจิตใจชั่วร้ายแต่
เป็นเพราะนิสัยที่ติดตัวมาแต่กำเนิดดัง เช่นนมโคที่มีรสหวานเองตามธรรมชาติ^๓

๑. ลักษณะของสาธุชน

สาธุชน เป็นบุคคลที่มีคุณธรรมคอยคิดแต่จะช่วยเหลือผู้อื่นโดยไม่คิด เบียดเบียน
ทำร้ายสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย ดังคำสอนว่า

สาธุชนย่อมหลีกเลี่ยงจากการทำร้ายและ เบียดเบียนทุกประเภท อดทนต่อ
สิ่งทั้งปวงและ เป็นที่พึ่งพาอาศัยของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย^๔

^๑Hit. 4.137, p.105

mṛgatṛṣṇāsamam vīkṣya saṃsāram kṣaṇabhaṅguram /
sajjanaiḥ saṃgatam kuryāddharmāya ca sukhāya ca //

^๒Hit. 1.90, p.17

durjanah parihartavyo vidyayālamkrto'pi san /
maṇinā bhūṣitaḥ sarpah kimasau na bhayaṃkaraḥ //

^๓Hit. 1.17, p.7

na dharmaśāstram pathatīti kāraṇam /
na cāpi vedādhyayanam durātmanah //
svabhāva evātra tathātiricyate /
yathā prakṛtyā madhuram gavāṃ payah //

^๔Hit. 1.65, p.14

sarvahimsānivṛttā ye narāḥ sarvasahāśca ye /
sarvāsyaśrayabhūtāśca te narāḥ svargagāminah //

๒. ลักษณะของทุรชน

ทุรชนเป็นบุคคลที่มีความประพฤติกเลวทราม คอยคิดแต่จะทำร้ายผู้อื่นลับหลัง และจะซ้ำเติมเมื่อได้โอกาส ชูคจาอ่อนหวานแต่แฝงไปด้วยเล่ห์กล ดังคำสอนว่า

หมอบลงแทบเท้า ลอบกัดข้างหลัง ร้องเสียงอันไพเราะกรอกรูทีละนิด
เมื่อเห็นจุก่อนก็รีบจัดการอย่างน่ากลัว ความประพฤติกเลวทรามนั้นเหมือนตัวรัน
ทุรชนมักจะชูคจาอ่อนหวานแต่อย่างไรก็ตามไม่ควรยึดถือข้อนี้เป็นสาเหตุที่จะให้
ความไว้วางใจเพราะ เขามีน้ำผึ้งติดอยู่ที่ปลายลิ้นแต่มียาพิษอันร้ายกาจอยู่ที่หัวใจ^๑
ดังนั้นถ้อยคำอันอ่อนหวานพร้อมกับรอยยิ้มของทุรชนนั้นก็ยิ่งน่ากลัวอยู่ที่ เหมือนกับ
ดอกไม้ที่บ้านผิดฤดูกาล^๒

จ. การต้อนรับแขกผู้มาเยือน

คนอินเดียมักมีความเชื่อถือกันว่าแขกผู้มาเยือนนั้น เป็นบุคคลที่มีความสำคัญมาก
ไม่ว่าจะเป็น เด็กหนุ่มสาวหรือคนแก่ชราก็ตาม เจ้าของบ้านจะต้องต้อนรับแขกให้ดีที่สุด
ดังคำสอนว่า

ไฟเป็นสิ่งเคารพสักการะของพราหมณ์ พราหมณ์เป็นบุคคลที่น่าเคารพ
ยกย่องของคนในวรรณะทั้งหลาย สามเณรเป็นที่เคารพเพียงผู้เดียวของภรรยา
แต่แขกผู้มาเยือนนั้นสำคัญกว่าสิ่งทั้งปวง^๓

^๑Hit. 1.82-83, p.16

prākpādayoh patati khādati pṛsthāmāṃsam
karṇe kalam kimapi rauti śanairvicitram /
chidram nirūpya sahasā pravisatyaśāṅkaḥ
sarvaṃ khalasya caritam maśakah karoti //
durjanah priyavādī ca naitādvisvāsakāraṇam /
madhu tiṣṭhati jihvāgre hālāhālam viṣam //

^๒Hit. 3.23, p.67

durjanairucyamānāni sasmitāni priyānyapi /
akālakusumānīva bhayaṃ samjanayanti hi //

^๓Hit. 1.62, p.13

gururagnirdvijātīnām varṇānām brāhmaṇo guruḥ /
patireko guruḥ strīnām sarvatrābhyāgato guruḥ //

ความสำคัญของแขกผู้มาเยือนตามความคิดของคนอินเดียที่มีอยู่หลายประการด้วยกัน แขกผู้มาเยือนแม้จะต่ำต้อยก็เปรียบเสมือนเทพเจ้าทั้งปวง ดังคำสอนว่า

ถึงแม้ว่าแขกผู้ต่ำช้าเข้ามาเยือนบ้านของผู้มีสกุลสูง เจ้าของบ้านมีหน้าที่ต้อนรับตามสมควร เพราะแขกผู้มาเยือนนั้นถือ เป็น เทพทั้งปวง^๑

แขกผู้มาเยือนสามารถนำสวัสดิมงคลมาให้เจ้าของบ้านหรืออาจนำเอาสิ่งนั้นออกไปเสียจากบ้านได้ดังคำสอนว่า

เมื่อแขกผู้มาเยือนหันกลับออกไปจากบ้านด้วยความผิดหวัง เท่ากับนำสิ่งไม่เป็นมงคลมาให้และนำสิ่งที่ เป็นมงคลออกไป^๒

แขกผู้มาเยือนแม้จะเป็นศัตรู เจ้าของบ้านก็ต้องต้อนรับขับสู้ดังคำสอนว่า

ควรแสดงการต้อนรับแขกผู้มาเยือนบ้านแม้ว่าเขาจะเป็นศัตรูก็ตาม เพราะว่ามันยังคงให้ร่มเงาแก่คนที่ตัดมัน^๓

โดยทั่วไปแล้ว เจ้าของบ้านมักจะ เชื่อ เชิญแขกผู้มาเยือนให้นั่งพักภายในบ้าน ใต้อิมน้ำแก้วกระหายแล้วร่วมสนทนาปราศรัยด้วยตามสมควร "ในการต้อนรับแขกผู้มาเยือนนั้นถ้าเจ้าของบ้านไม่มีทรัพย์สินของจะให้ก็ควรต้อนรับด้วยถ้อยคำอันสุภาพอ่อนหวาน"^๔

^๑Hit. 1.64, p.14

uttamasyāpi varṇasya nīco'pi grhamāgataḥ /
pūjanīyo yathāyogyam sarvadevamayo'tithih //

^๒Hit. 1.63, p.14

atithiryasya bhagnāso grhātpratinivavartate /
sa tasmai duṣkṛtaṃ dattvā punyamādāya gacchati //

^๓Hit. 1.59, p.13

arāvapyucitam kāryamātithyam grhamāgate /
chettuḥ pārśvagatām chāyām nopasamharate drumah //

^๔Hit. p.13

yadi vā dhanam nāsti tadā prītivacasāpyatithih

pūjya eva /

ช. การรู้จักเลือกคบมิตรสหาย

ผู้ใดมีมิตรสหายผู้นั้นนับว่าเป็นคนโชคดี เพราะการมีมิตรไว้ร่วมสนทนา
ปรับทุกข์และคอยช่วยเหลือ เกื้อกูลซึ่งกันและกันนั้นนับว่าเป็นสิ่งที่มีคุณประโยชน์ดังคำสอนว่า

ไม่มีใครในโลกนี้จะมีบุญเท่ากับผู้ที่มิตรสหายร่วมสนทนา มีมิตรสหาย
อาศัยอยู่ร่วมกันและมีมิตรสหายไว้ร่วมสนทนาปรับทุกข์กัน^๑ เป็นความจริงที่ว่า
มิตรธรรมเพียงสิ่งเดียวเท่านั้นที่จะติดตามคนเราไปแม้ในยามสิ้นชีวิต ส่วนสิ่ง
อื่น ๆ นอกนั้นย่อมเสื่อมสิ้นไปพร้อม ๆ กับร่างกาย^๒

ในศิโศปเทศกล่าวถึงเรื่องมิตรไว้ว่า "มิตรที่พึงรู้ไว้มีอยู่ ๔ ประเภท
คือ บุตรของตน ผู้ที่มีความสัมพันธ์กับตน ผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากวงศ์ตระกูลของตนและ
ผู้ที่ตนช่วยไว้จากภยันตราย"^๓ ผู้ใดได้มิตรที่ดีเป็นเพื่อนคู่ใจก็ย่อมได้รับผลดีตาม ส่วน
ผู้ที่คบมิตรชั่วจะต้องลำบากเดือดร้อนไม่มีทางที่จะได้รับความสุขอย่างแท้จริง ดังนั้น
คนเราจึงต้องรู้จักเลือกคบเพื่อนเพราะว่า "การสมาคมกับคนที่ต่ำกว่าย่อมทำให้จิตใจ
ต่ำต้อยตามไปด้วย ถ้าคบกับคนในระดับเดียวกันก็จะคงมีสภาพเป็นอยู่เช่นเดิมแต่ถ้า
คบหาสมาคมกับผู้ที่สูงกว่าก็จะทำให้เจริญรุ่งเรืองเรื่องตามกัน"^๔

^๑Hit. 1.39, p.10

yasya mitrena sambhāsā yasya mitrena samsthitih /
yasya mitrena samlāpastato nāstīha punyavān //

^๒Hit. 1.66, p.14

eka eva suhrddharmo nidhane'pyanuyāti yah /
sārīrena samam nāsam sarvananyattu gacchati //

^๓Hit. 1.192, p.27

aurasam krtasambandham tathā vamsākramāgatam /
raksitam vyasanebhyasca mitram jñeyam caturvidham //

^๔Hit. 1.42, p.4

hiyate hi matistāt hīnaih saha samāgamāt /
samaīśca samatāmeti viśiṣṭaica viśiṣṭatām //

ดังนั้นคนเราจึงควรเลือกคบแต่มิตรที่ดีเพื่อความเจริญก้าวหน้าของตนเอง การที่เราจะรู้ได้ว่าเพื่อนที่เราคบหาสมาคมอยู่นั้นเป็นมิตรที่ดีหรือไม่ก็ต้องดูเอาจากความประพฤติเป็นหลัก มิตรแท้ที่ร่วมเป็นร่วมตายกับเรานั้นหาได้ยากยิ่งนัก ส่วนมิตรเทียมนั้นสามารถหาได้มากมายในยามที่เราร่ำรวยด้วยทรัพย์สินเงินทองดังคำสอนว่า

มิตรผู้เป็นเสมือนน้ำทิพย์อันเป็นที่ปลื้มปิติของดวงตา เป็นที่เพลิดเพลินของจิตใจและร่วมทุกข์ร่วมสุขกับเพื่อนนั้นหาได้ยาก ส่วนมิตรอื่น ๆ ผู้โลภอยากได้แต่ทรัพย์สินสมบัตินั้นจะมาชุมนุมกันเองในยามที่เรามั่งมี มิตรชนิดนี้มีอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่ง ในยามวิบัติเปรียบเสมือนหินสำหรับฝนทองซึ่งใช้สำหรับทดสอบความจริงใจ^๑

การคบหาสมาคมกับมิตรที่ดีนั้นสามารถทำให้คนที่ต่ำต้อยมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นได้ ส่วนผู้ที่มีความประพฤติด้อยแล้วถ้าไปสนิทสนมกับมิตรชั่วก็อาจกลายเป็นคนเลวไปได้เช่นกัน ดังคำสอนว่า

วัตถุสิ่งของบนยอดเขาสูงตระหง่านย่อมสว่างไสวได้เพราะอยู่ใกล้แสงอาทิตย์ ในทำนองเดียวกันคนในวรรณะต่ำต้อยอาจเจริญรุ่งเรืองได้เมื่อคบหาสมาคมกับคนดี คุณความดีย่อมมีในหมู่ผู้รู้คุณค่าของความดี แต่ถ้าไปคบกับคนชั่ว เขาก็จะกลายเป็นคนเลวได้ เปรียบดังแม่น้ำมีรสถูกปากแต่เมื่อบรรจบกับทะเล เขาก็มีอาจดื่มได้^๒

^๑Hit. 1.211, p.31

mitram prītirasāyanam nayanayorānandanam cetasaḥ
pātram yatsukhaduḥkhayoh saha bhavenmitrena tāddurlabham /
ye cānye suhrdaḥ samrddhisamaye dravyābhilāsākulā-
ste sarvatra milanti tattvanikasagrāvā tu teṣāṃ vipat //

^๒Hit. 1.46-47, p.5

yathodayagirerdravyam samnikarsena dīpyate /
tathā tatsamnidhānena hīnavarno'pi dīpyate //
gunā gunajñeṣu gunā bhavanti te nirgunam prāpya
bhavanti doṣāḥ /

āsvādyatoyāḥ prabhavanti nadyaḥ samudramāsādyā
bhavantyapeyāḥ //

มิตรที่ดีนั้นจะต้องอยู่ร่วมทุกข์ร่วมสุขได้แม้ในยามที่เพื่อนได้รับความเดือดร้อน
จะต้องเป็นผู้ที่มีความกล้าหาญและมีคุณธรรมดังคำสอนว่า

มิตรที่มีความรักอันแท้จริงนั้นจะไม่ละทิ้งเพื่อนในยามวิบัติ^๑ ต้องอยู่
ร่วมทุกข์ร่วมสุขในคราวที่ขาดแคลนอาหาร ในคราวที่บ้านเมืองเกิดจลาจล
ต้องอยู่เป็นเพื่อน ณ พระราชวังและป่าช้า^๒ มิตรที่ดีจะต้องมีจิตใจสะอาด
ใจกว้าง กล้าหาญ ใจเป็นปกติทั้งในยามสุขและทุกข์ สุภาพ ซื่อสัตย์และมีสัจจะ^๓

ส่วนมิตรที่ไม่ดีนั้นเป็นผู้ที่ไม่มีคุณธรรม ไม่มีความจริงใจ ชอบเปิดเผยความลับ
จิตใจหยาบกระด้างและชอบติดพันอยู่กับอบายมุข ดังคำสอนว่า

มิตรชั่ว เป็นผู้บ่อนทำลายกิจการของผู้อื่นลับหลัง สรรเสริญเป็นยอ
ต่อหน้า^๔ เปิดเผยความลับ เทียวอ่อนวอนขอสิ่งต่าง ๆ หยาบคาย ใจโลเล
ไม่แน่นอน โกรธง่าย ไม่ซื่อสัตย์และชอบเล่นการพนัน^๕

^๑Hit. 1.206, p.31

tadakrtrimasauhārdamāpatsvapi na muñcati /

^๒Hit. 1.74, p.15

utsave vvasane caiva durbhikṣe rāṣṭraviplave /
rājadvāre śmaśāne ca yastiṣṭhati sa bāndhavaḥ //

^๓Hit. 1.97, p.17

śucitvaṃ tyāgitā śauryaṃ sāmānyaṃ sukhaduḥkhayoḥ /
dākṣiṇyaṃ cānuraktiśca satyatā ca suhrḍgūṇāḥ //

^๔Hit. 1.78, p.16

parokṣe kāryahantāraṃ pratyakṣe priyavādinam /
varjayettādṛśam mitram viśakumbham payomukham //

^๕Hit. 1.99, p.18

rahasyabhedo yācñā ca naiṣṭhuryaṃ calacittatā /
krodho niḥsatyatā dyūtametanmitrasya dūśanam //

คำสอนในเรื่องทั่วไป

ก. วิชาความรู้และสติปัญญา

คนอื่นให้ความสำคัญกับวิชาความรู้และทรัพย์สมบัติมากพอ ๆ กัน ดังจะเห็นได้จากคำสอนในคโศปเทศซึ่งกล่าวไว้ว่า "ปราชญ์พึงคิดถึงวิชาความรู้และทรัพย์สินอย่างกับว่าเขาไม่มีวันแก่และไม่มีวันตาย เขาพึงปฏิบัติธรรมเพียงตั้งมฤตยูยิดเส้นผม^๑ แต่อย่างไรก็ตามสติปัญญานั้นย่อมอยู่เหนือทรัพย์สินทั้งปวง เพราะเหตุว่าสติปัญญาหรือวิชาความรู้นั้นจะใช้เท่าใดก็ไม่มีวันหมดสิ้นนอกเสียจากผู้นั้นจะตายจากโลกนี้ไป ส่วนทรัพย์สมบัตินั้นถึงแม้จะมีมากมายสักเพียงใด แต่ถ้าผู้ใช้เป็นคนโง่ทรพย์นั้นก็อาจสูญสลายไปได้ในไม่ช้าด้วยสาเหตุต่าง ๆ มากมายเช่น ใช้เงินฟุ่มเฟือย ถูกหลอก ถูกโกง ถูกลักขโมยและเล่นการพนัน เป็นต้น ดังนั้นคนอื่นเลยจึงคิดว่าวิชาความรู้นั้นเป็นสิ่งประเสริฐสุด เพราะเป็นสิ่งใด ๆ ไม่สามารถแย่งเอาไปได้ ไม่อาจตีราคาได้และไม่มีวันเสื่อมสลาย"^๒

๑. ความสำคัญและประโยชน์ของวิชาความรู้

วิชาความรู้เป็นสิ่งที่ทุกคนควรเรียนรู้ไว้ เพราะสามารถนำไปใช้ในการแก้ไขปัญหาและเหตุการณ์เฉพาะหน้าต่าง ๆ ได้ ดังคำสอนว่า

ผู้มีวิชาความรู้สามารถล่วงรู้และแก้ไขปัญหาและข้อสงสัยต่าง ๆ ได้
มากมาย^๓

^๑Hit. 1.3, p.1

ajarāmaravadprājñō vidyām artham ca cintayet /
grhīta iva keśeṣu mṛtyuna dharmam ācaret //

^๒Hit. 1.4, p.1

sarvadravyeṣu vidyaiva dravyam āhur anuttamam /
ahāryatvād anarghyatvād aksayatvāc ca sarvadā //

^๓Hit. 1.10, p.2

aneka saṃśayocchedi paroḥsārthasya darsākam /
sarvasya tocanam śāstram yasya nāsty andham eva saḥ //

กิจการของผู้ที่มีความคิดย่อมไม่ล้มเหลวแม้ในเหตุการณ์ปัจจุบันทันด่วน
ผู้นั้นก็ย่อมผ่านพ้นความยากลำบากได้^๑

ผู้ที่มิริษาคความร่ำรวยมีแต่ความสุขและความเจริญรุ่งเรือง ได้รับการยกย่องนับถือ
มีโอกาสดี สามารถเลี้ยงฐานะตนเอง และความร่ำนำไปสู่การมีทรัพย์และการปฏิบัติธรรม
ดังคำสอนว่า

แม้จะมีรูปร่างงดงามอยู่ในวัยหนุ่มสาวและถือกำเนิดในตระกูลอันสูงส่ง
แต่ถ้าปราศจากความรู้แล้วก็ไม่อาจจะเจริญรุ่งเรืองดังเช่นดอกทองกวาวที่ไร้กลิ่น
ฉะนั้น^๒ ผู้มีความรู้ถึงแม้จะเป็นคนในสกุลต่ำก็ยังสามารถคบหาสมาคมกับกษัตริย์
ผู้เข้าถึงได้ยาก อีกทั้งยังได้รับส่วนแบ่งแห่งความสุขสำราญเปรียบดังสายน้ำจากที่
ต่ำสามารถไหลไปบรรจบกับทะเลได้^๓ กษัตริย์ผู้ไม่มีความรู้ก็ยังสามารถได้รับความ
เจริญรุ่งเรืองสูงสุดด้วยการคบหาสมาคมกับผู้ที่เจริญด้วยวิชาความรู้ เปรียบดัง
พฤษชาติอยู่ใกล้น้ำฉะนั้น^๔ ความรู้ทำให้มีความประพฤติดีจากการที่มีความประพฤติดี
ดีทำให้เป็นคนที่มีคุณค่าน่าสรรเสริญ เมื่อเป็นคนที่มียุคค่าก็ทำให้ได้รับทรัพย์สมบัติ
ทรัพย์สมบัติทำให้มีธรรมะและธรรมะทำให้มีความสุข^๕

^๑Hit. 2.112, p.50

utpannesv api kāryeṣu matir yasya na hīyate /
sa nistarati durgāni gopī jāradvayam yathā //

^๒Hit. 1.39, p.4

rūpa yauvana sampannā visāla kula sambhavāḥ /
vidyahīnā na śobhate nirgandhā iva kimsūkāḥ //

^๓Hit. 1.5, p.1

samyojayati vidyaiva nīcagāpi naram sarit /
samudram iva durdharsam nrpaṃ bhāgyamataḥ param //

^๔Hit. 3.114, p.81

avidvān api bhūpālo vidyā vṛddhopasevayā /
parāṃ śriyamav āpnoti jalāsanna tarur yathā //

^๕Hit. 1.6, p.1

vidyā dadāti vinayam vinayādyāti pātratām /
pātratvād dhanam āpnoti dhanād dharmam tataḥ sukham //

๒. ความสำคัญของสติปัญญา

คติอุปเทศสอนให้เห็นความสำคัญของสติปัญญาว่า สามารถส่งเสริมให้มีผละกำลัง แม้จะทำการใหญ่โตก็ย่อมสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ดังคำสอนว่า

แม้อาศัยกลอุบายที่ประดิษฐ์ขึ้นมาก็สามารถเอาชนะผู้ที่มิอำนาจยิ่งใหญ่ได้^๑
สติปัญญาย่อมประเสริฐกว่าผละกำลังเป็นแน่แท้^๒ ผู้ใดมีปัญญาผู้นั้นก็มีผละกำลัง ผู้ไร้
สติปัญญาจะหากำลังมาจากไหน^๓

คติอุปเทศกล่าวถึงความแตกต่างระหว่างผู้มีสติปัญญากับผู้ไร้สติปัญญา รวมทั้งการใช้
เวลาของบุคคลทั้งสองประเภทนี้ว่า ผู้มีปัญญาส่วนใหญ่จะใช้เวลาในการศึกษาหาความรู้ใส่ตัว
ดังคำสอนว่า

กาลเวลาของผู้ที่มีความคิดทั้งหลายย่อมผ่านไปด้วยความเพลิดเพลินใน
กายและศาสตร์^๔

ผู้มีปัญญาเป็นผู้ที่มีจิตใจมั่นคง ไม่คิดเพ้อฝัน ไม่เศร้าโศกเสียใจและไม่ตกใจกลัว
สิ่งใดโดยง่าย ดังคำสอนว่า

ผู้เป็นบัณฑิตย่อมไม่ย่อภาคในสิ่งที่ไม่อาจเป็นไปได้ ไม่เศร้าโศกเสียใจ
ในสิ่งที่สูญหายไปและไม่หวาดหวั่นในยามวิบัติ^๕ ผู้มีปัญญาแม้จะทำการงานใหญ่โตก็

^๑Hit. 3.13, p.63

vyapadeśe'pi siddhiḥ syādatisākte narādhipē /

^๒Hit. 2.85, p.44

matir eva balād garīyasī yad abhāve karināmiyaṃ daśā /

^๓Hit. 2.120, p.52

buddhir yasya balaṃ tasya nirbuddhes tu kuto balaṃ /

^๔Hit. 1.1, p.5

kāvya śāstra vinodena kālo gacchati dhīmatām /

^๕Hit. 1.167, p.25

nāprāpyam abhivāñchanti naṣṭam necchanti śocitum
āpatsv api nā muhyanti narāḥ paṇḍitabuddhayaḥ //

ไม่รู้ลึกกระวนกระวาย^๑

ส่วนผู้ไร้สติปัญญา เป็นบุคคลที่มีจิตใจไม่มั่นคง มักจะใช้เวลาส่วนใหญ่ติดพันอยู่กับสิ่งเลวร้าย การนอนหลับและการทะเลาะวิวาท ดังคำสอนว่า

ธรรมดำคนโง่นั้นย่อมเศร้าโศกวันละพันครั้ง ตกใจกลัววันละร้อยหน^๒
ใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่กับสิ่งเลวร้าย การนอนหลับและการทะเลาะวิวาท^๓ ผู้รู้น้อย
ทำการงานเล็กน้อยก็รู้สึกกระวนกระวาย^๔

ข. ทรัพย์สมบัติ

ความสำคัญของทรัพย์สินเป็นที่ยอมรับของคนทุกชาติทุกภาษา เพราะคนส่วนมากยอมรับนับถือกันด้วยทรัพย์สมบัติ ความตกต่ำหรือความรุ่งเรืองของคนก็ขึ้นอยู่กับทรัพย์สมบัติ ดังคำสอนที่ว่า

คนมิใช่เป็นทาสของคนแต่เป็นทาสของทรัพย์ ความเป็นใหญ่หรือความตกต่ำนั้นล้วนแต่ขึ้นอยู่กับกำรมีทรัพย์และการขาดแคลนทรัพย์ทั้งสิ้น^๕

^๑Hit. 3.122, p.82

mahārambhāḥ kṛtadhiyas tiṣṭhanti ca nirākulāḥ //

^๒Hit. 1.3, p.5

sókasthānasahasrāṇi bhayasthānasatāni ca /

divase divase mūdhamāvisanti na paṇḍitam //

^๓Hit. 1.1, p.5

vyasanena ca mūrkhāṇām nidrayā kalahena vā /

^๔Hit. 3.122, p.82

ārabhante^๑lpam evājñāḥ kāmam vyagrā bhavanti ca /

^๕Hit. 3.78, p.75

na narasya naro dāso dāsas tu arthasya bhūpate /

gauravam lāghavam vāpi dhanādhananibandhanam //

คนอินเดียเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกจะว่างเปล่าเนื่องจากความจน พวกเขาพอใจความตายมากกว่าที่จะมีชีวิตอยู่อย่างยากจน เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าความตายนั้นทำให้เป็นทุกข์ไม่นานแต่ความยากจนทำให้คนต้องรับทุกข์ทรมานชั่วชีวิต ดังนั้นความจนจึงเป็นสาเหตุของความวิบัตินานาประการ ดังคำสอนว่า

ความยากจนทำให้ได้รับความอาย ความอายทำให้เสื่อมเสียกำลังอำนาจ การเสื่อมเสียกำลังอำนาจทำให้ถูกหมิ่นประมาท การถูกเหยียดหยามทำให้ถูกรังเกียจ เมื่อถูกผู้คนรังเกียจก็จะเกิดความเศร้าโศก เมื่อถูกความเศร้าโศกทัณทมิฬทำให้สิ้นสติ ปัญญา การสูญสิ้นสติปัญญาทำให้หมดทุกสิ่งทุกอย่าง ความไร้ทรัพย์สินสมบัติเป็นที่อยู่ของความวิบัติทั้งสิ้น^๑

๑. ความสำคัญและประโยชน์ของทรัพย์สินสมบัติ

ทรัพย์สินสมบัติทำให้บรรลุลูกความมีอำนาจและความเป็นบัณฑิตได้ ดังคำสอนว่า

ในโลกนี้ผู้ที่มีทรัพย์สินสมบัติทุกคนก็นับว่าเป็นผู้ที่มีอำนาจในทุกสถานที่ ทุกกาลเวลา แม้อำนาจของกษัตริย์ก็ยังคงอาศัยทรัพย์สินเป็นมูล^๒ ในโลกนี้คนเราจะมีอำนาจได้ก็เพราะทรัพย์สินสมบัติและเพราะทรัพย์สินสมบัตินี้เองที่ทำให้เป็นบัณฑิตได้^๓

^๑Hit. 1.136, p.21

daridyād dhriyameti hrīparigataḥ sattvāparibhrāsyaṭe
niḥsattvaḥ paribhūyate paribhavān nirvedam āpadyate /
nirvinṇaḥ śucameti śokanihato buddhayā parityajyate
nirbuddhiḥ kṣayametyaho nidhanatā sarvāpadāmāspadam //

^๒Hit. 1.124, p.20

dhanavān balavāl loke sarvaḥ sarvatra sarvadā /
prabhutvam dhanamūlam hi rājñām apy upajāyate //

^๓Hit. 1.125, p.20

dhenena balavāl loke dhanād bhavati paṇḍitaḥ /
pasyainam mūśikam pāsam svajātisamatām gatam //

ผู้ที่มิทรมณ์สมบัติย่อมเป็นที่ เคารพนับถือของคนทั่วไป บรรดาญาติมิตรทั้งหลาย จะพากันมาเยี่ยมเยียนอยู่เสมอ ดังคำสอนว่า

ผู้ใดมิทรมณ์สมบัติผู้นั้นมีมิตรสหาย ผู้ใดมิทรมณ์สมบัติผู้นั้นมีพวกพ้อง เผ่าพันธุ์ ผู้ใดมิทรมณ์สมบัติผู้นั้นเป็นมนุษย์ในโลก ผู้ใดมิทรมณ์สมบัติผู้นั้นเป็นบัณฑิต^๑ ผู้มิทรมณ์ อันไพบุลย์แม้จะเป็นผู้ฆ่าพราหมณ์ก็ยังคงเป็นที่ เคารพนับถือ แต่ผู้ที่ปราศจากทรมณ์แม้จะมีวงศ์ตระกูลเทียบเท่ากับพระจันทร์ก็ยังคงถูกคูหมิ่น^๒

ผู้ไร้อทรมณ์สมบัติย่อมเป็นที่รัง เกียจของผู้อื่นแม้แต่ภรรยาของตนก็ยังไม่อาจทน อยู่ร่วมได้ดังคำสอนว่า

บุรุษผู้หมดสิ้นทรมณ์สิ้นแม้แต่ภรรยาของตนก็ยังคงทอดทิ้งหนีไป จะต้องกล่าวถึง ผู้อื่นไปทำไมกัน^๓

๒. การรู้จักใช้ทรมณ์ให้ถูกวิธี

ทรมณ์สมบัติก็เช่นเดียวกับสิ่งอื่นที่มีความเสื่อมเป็นที่ตั้ง การไม่รู้จักใช้สอยทรมณ์ ให้ถูกวิธีจะทำให้ทรมณ์เสื่อมสูญไปได้ ดังข้อความว่า "ความจริงทรมณ์สมบัติไม่ใช่สิ่งที่หา มาได้โดยง่าย เมื่อหามาได้แล้วจะเก็บรักษาก็แสนลำบาก ความพินาศของทรมณ์นั้น เหมือน ดังเช่นความตาย เพราะเหตุนี้จึงไม่ควรคิดถึงทรมณ์ให้มากนัก"^๔

^๑Hit. 1.127, p.21

yasyārthāstasya mitrāṇi yasyārthāstasya bāndhavāḥ /
yasyārthāḥ sa pumālloke yasyārthāḥ sa hi paṇḍitah //

^๒Hit. 2.3, p.33

brahmahāpi narah pūjyo yasyāsti vipulam dhanam /
śāsīnastulyavamśo'pi nirdhanah paribhūyate //

^๓Hit. 2.92, p.46

kiṃcānyair na kulācāraiḥ sevyatāmeti pūruṣaḥ /
dhanahīnaḥ svapatnyāpi tyajyate kiṃ punaḥ paraiḥ //

^๔Hit. 1.186, p.27

dhanam tāvadasulabham labdham kṛcchrenā rakṣyate /
labdhanāśo yathā mr̥tyus tasmād etan natrintayet //

ศิปโตปเทศกล่าวถึงภัยทั้งหลายของทรัพย์ไว้เริ่มจากภยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ไฟไหม้ และภัยจากผู้ปกครองประเทศคือ พระราชา ภัยอื่น ๆ คือ โจรและญาติพี่น้อง ดังคำสอนว่า

ภัยอันตรายของผู้ที่มีทรัพย์สมบัตินั้นมิได้อยู่เสมอจากภยัตริย์ น้ำ ไฟ โจร และญาติพี่น้องของตน เช่นเดียวกับอันตรายจากความตายที่มีต่อสิ่งที่มีชีวิต^๑

เนื่องจากภัยที่อาจเกิดแก่ทรัพย์สินมีมาก ศิปโตปเทศจึงมีคำแนะนำในเรื่องการใช้จ่ายทรัพย์สินให้เกิดประโยชน์มากที่สุดคือ การบริจาค นอกเหนือจากการเก็บไว้ใช้จ่ายเท่าที่จำเป็น ดังคำสอนว่า

มนุษย์ทุกคนควรแสวงหาทรัพย์ที่ยังไม่ได้และควรรักษาทรัพย์ที่หามาได้แล้ว ต่อจากนั้นก็ควรหาทรัพย์มาเพิ่มเติมด้วยวิธีการอันชอบธรรม ควรบริจาคทรัพย์ที่เพิ่มพูนไว้นั้นให้แก่ผู้รับที่เหมาะสม^๒ เพราะว่าการแบ่งปันทรัพย์สมบัตินั้น เท่ากับ เป็นการรักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้^๓

ผู้มีทรัพย์ถ้าไม่ใช้สอยในการให้ทานและเพื่ออุปโภคแล้วจะเรียกตนเองว่าเป็นผู้มีทรัพย์ได้เช่นไร ทรัพย์ของคนตระหนี่ก็เท่ากับว่าเป็นทรัพย์สมบัติของผู้อื่นเพราะเก็บเอาไว้ก็ไม่ได้ใช้ทำประโยชน์อะไรและถ้าทรัพย์นั้นสูญหายไปก็จะทำให้เป็นทุกข์อีกด้วย^๔

^๑Hit. 1.184, p.26

rājataḥ salilād agneś corataḥ svajanād api /
bhayam arthavatām nityam mṛtyoḥ prānabhṛtām iva //

^๒Hit. 2.8, p.33

alabdham caiva lipseta labdham rakṣed avekṣayā /
rakṣitam vardhayet samyag vṛddham tīrthesu niksipeta //

^๓Hit. 1.155, p.24

upārjitānām vittānām tyāga eva hi rakṣaṇam /

^๔Hit. 1.158-159, p.24

dānopabhogahīnena dhanena dhanino yadi /
bhavāmaḥ kim na tenaiva dhanena dhanino vayam //
asambhogena sāmānyam kṛpaṇasyadhanam paraiḥ /
asyedamiti sambandho hānau duḥkhena gamyate //

ผู้มีทรัพย์ควรแจกจ่ายและใช้สอยทรัพย์นั้น เพราะเมื่อตายไปแล้ว
ภรรยาและทรัพย์สมบัติของตนจะต้องตกไปเป็นสิ่ง เรืองรมย์ของผู้อื่น^๑

ค. ความสามัคคี

ความสามัคคีเป็นธรรมที่พึงปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความสงบสุขแก่ครอบครัวและสังคม
เพราะความสามัคคีสามารถทำให้กิจการสำเร็จลุล่วงไปได้และก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง
ดังคำสอนว่า

แม้ความสามัคคีของสิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ยังทำให้กิจการสำเร็จลุล่วง
ไปได้ เส้นหญ้าผูกกันเป็นเชือกยังสามารถผูกช้างที่ตกมันได้^๒ ความสามัคคีในระหว่าง
วงศ์ตระกูลของตนแม้จะไม่ใหญ่โตนักแต่ก็ทำให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองได้ เมล็ดข้าว
ถ้าเอาเปลือกออกเสียก็งอกไม่ได้^๓

ง. ความเพียรพยายาม

การประกอบกิจการใด ๆ ต้องอาศัยความเพียรพยายามจึงจะสำเร็จลงได้
ดังคำสอนว่า

กิจการทั้งหลายต้องอาศัยความเพียรพยายามจึงจะสำเร็จ มิใช่ความ
ปรารถนาทั้งหลายเพราะว่าสัตว์ป่าย่อมไม่เข้าไปในปากของราชสีห์ผู้นอนหลับอยู่^๔

^๑Hit. 1.165, p.25

yad dadāti yad aśnāti tad eva dhanino dhanam /
anye mṛtasya kṛīdanti dārair api dhanair api //

^๒Hit. 1.35, p.9

alpānām api vastūnām samhatih kāryasādhikā /
trṇair guṇatvam āpannair badhyante mattadantinah //

^๓Hit. 1.36, p.9

samhatih śreyasī pumsām svakulair alpakair api /
tuṣeṇāpi parityaktā na prarohanti tandulāḥ //

^๔Hit. 1.36, p.4

udyamena hi siddhayanti kāryāni na manorathaiḥ /
na hi suptasya simhasya praviśanti mukhe mṛgāḥ //

เป็นความจริงที่ว่าในบางครั้งนั้นกิจการทั้งหลายก็อาจจะสำเร็จลงได้ เพราะโชคชะตามีส່วนช่วยเหลือ แต่ถึงกระนั้นก็ตามคนเราไม่ควรจะหวังรอคอย โชคชะตาด้วยการลดความมานะพยายามในการทำงาน ดังคำสอนว่า

เมื่อคิดแล้วว่าโชคนั้นมีอยู่ คนเราไม่ควรละความเพียรพยายามของตน ถ้าไม่มีความเพียรพยายามใครเล่าสมควรจะได้รับน้ำมั่งงาจาก เมล็ดงา^๑

นอกจากนี้คนอื่น ก็ยังมีความเชื่อว่าโชคลาภนั้นจะคอยช่วยเหลือแต่เฉพาะบุคคลผู้มีความเพียรพยายามเท่านั้น ดังคำสอนว่า

โชคลาภย่อมไปสู่บุรุษผู้เป็นสิงหะผู้มีความเพียรพยายาม คนฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าวว่า "แล้วแต่โชคลาภจะอำนวยให้" เมื่อไม่เอาใจใส่ในเรื่องโชคนั้นแล้ว ท่านจงกระทำการงานอันควรแก่บุรุษด้วยความสามารถของตนเอง แต่เมื่อพยายามแล้วไม่เป็นผลสำเร็จก็ไม่ถือว่าเป็นความผิด^๒

กิจการทุกอย่างไม่สามารถดำเนินไปได้ถ้าขาดความเพียรพยายาม ดังนั้น ผู้หวังความสำเร็จก้าวหน้าและความสำเร็จในการทำงานจึงไม่ควรมีความท้อถอยดังคำสอนว่า

กรรมใดที่ได้ทำไว้ในชาติก่อนกรรมนั้นเรียกว่าวาสนา เพราะฉะนั้นเขาผู้ไม่ท้อถอยพึงกระทำความเพียรพยายามด้วยการกระทำเยี่ยงบุรุษ^๓

^๑Hit. 1.30, p.3

na daivamapi samcintya tyajedyogamātmanah /
anudyogena tailāni tilebhyo nāpnumarhati //

^๒Hit. 1.31, p.3

udyoginam puruṣasimhamupaiti lakṣmī-
rdaivena deyamiti kāpuruṣā vadanti /
daivam nihatya kuru pauruṣamātmaśaktyā
yatne krte yadi na siddhayati ko'tra doṣaḥ //

^๓Hit. 1.33, p.4

pūrvajanmakṛtaṁ karma taddaivamiti kathyate /
tasmātpuruṣakāreṇa yātnam kuryādatandritah //

อุปสรรคของความสำเร็จในการประกอบกรงานคือ ความเกียจคร้าน การยึดมั่นในโชคชะตา ความขลาดกลัวและความโลเลไม่แน่นอน ดังคำสอนว่า

โชคกลางย่อมไม่ปรารถนาจะให้ประโยชน์กับผู้ที่ไม่ประกอบกรงาน ผู้เกียจคร้านและผู้ที่ไม่มีความกล้าหาญ ดัง เช่นหญิงสาวไม่ปรารถนาจะได้สามีชรา^๑ ควรละทิ้งความไม่แน่ใจซึ่งเป็นอุปสรรคต่อกิจการทั้งปวง ในเมื่อตัดความไม่แน่ใจได้แล้วกิจการก็จะสำเร็จได้ดังปรารถนา^๒

จ. การรับผลกรรมที่ทำไว้

การกระทำที่ดีที่เคยทำไว้แต่เก๋าก่อนก็ย่อมส่งผลให้ผู้นั้นไปในทางที่ดี ในทางตรงกันข้ามการกระทำที่ไม่ดีก็ย่อมส่งผลร้ายให้เช่นกัน ความผิดที่มนุษย์เคยทำไว้มันจะส่งผลให้ได้รับความทุกข์ร้อน ดังคำสอนว่า

โรคภัยไข้เจ็บ ความเศร้าโศก ความเดือดร้อน ข้อผูกมัด ความพินาศ สิ่งเหล่านี้คือผลจากความผิดที่มนุษย์กระทำไว้^๓

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าคนเราจะเจริญรุ่งเรืองหรือตกต่ำอนาถาก็เพราะผลกรรมของตนเอง ดังคำสอนว่า

^๑Hit. 2.4, p.33

avyavasāyinamalasam daivaparam sāhasācca parihiṇam /
pramadeva hi vṛddhapatim necchatyupagūhitum lakṣmīḥ //

^๒Hit. 2.15, p.34

vismayaḥ sarvathā heyah pratyūhaḥ sarvakarmanām /
tasmādvismayamutsrjya sādhye siddhirvidhiyātām //

^๓Hit. 1.41, p.10

rogaśokaparitāpabandhanavyasanāni ca /
ātmāparādhavrksānām phalānyetāni dehinām //

ในโลกนี้ไม่มีใครเป็นที่เคารพนับถือของใคร เป็นที่รักของใครหรือเป็นคนชั่ว เลวทราม กรรมของตนเองเท่านั้นที่จะนำมนุษย์ไปสู่เกียรติยศ หรือสิ่งตรงกันข้ามได้^๑ คนเราจะตกต่ำหรือเจริญขึ้นก็เพราะการกระทำของตนเองเปรียบดังคนซูดสระหรือคนก่อกำแพงฉนั้น^๒

๑. เคราะห์กรรมที่มีอาจหลีกเลี่ยง

ฝูงนกบนท้องฟ้าและหมู่ปลาในสาครลึกก็ยังมีอาจจะรอดพ้น เวนกรรมไปได้ คนเราก็เช่นกันเมื่อถึงคราวเคราะห์แม้ว่าจะอยู่ในที่มั่นคงปลอดภัย ไม่ว่าจะ เป็นกาลเวลาใดก็มีอาจหลีกเลี่ยงได้ ดังคำสอนว่า

นกที่มีสายตาสีสามารถมองเห็นขึ้นเนื้อได้แต่ไกลนับร้อยโยชน์ แต่เมื่อถึงคราวเคราะห์แม้ตาข่ายที่ตักไว้ไกลตัวก็มองไม่เห็น^๓ แม้ประชาชนที่เจริญรุ่งเรือง เมื่อถูกกษัตริย์ละทิ้งก็ไม่สามารถดำรงชีพอยู่ได้ คนเราเมื่อถึงคราวจะต้องตายแม้แต่ชั้นวันตรีผู้ เป็นแพทย์ (ของ เทวดา) ก็ทำอะไรไม่ได้^๔

^๑Hit. 2.46, p.39

na kasyacitkaścidiha svabhāvā-
dbhavatyudāro'bhimatah khalo vā /
loke gurutvam viparitatām vā
svacestitānyeva naram nayanti //

^๒Hit. 2.48, p.39

yātyadho'dho vrajatyuccairnarah svaireva karmabhiḥ /
kūpasya khanitā yadvatprākārasyeva kāraḥ //

^๓Hit. 1.50, p.11

yo'dhikadyojanaśatātpaśyatiḥāmiṣam khagaḥ /
sa eva prāptakālastu pāsābandham na paśyati //

^๔Hit. 3.145, p.85

prakṛtiḥ svāminā tyaktā samrddhāpi na jīvati /
api dhanvantarirvaidyaḥ kim karoti gatāyusi //

แม้จะจมลงในทะเล พลัดตกจากภูเขาหรือถูกงูกัดก็ตาม ส่วนสำคัญ
ที่สำคัญที่สุดคือชีวิตจะคงอยู่เมื่อยังไม่ถึงชาติ เมื่อสิ่งที่มีชีวิตยังไม่ถึงชาติ
แม้จะถูกแทงด้วยศรร้อยเล่มก็ไม่ตาย ผู้ที่ถึงคราวตายแม้เพียงถูกคมใบหญ้า
ทุกขนาดเขาก็ไม่อาจตำรงชีพอยู่ได้ สิ่งซึ่งโชคชะตาคอยอุปถัมภ์รักษาก็สามารถ
ดำรงอยู่ได้แม้ว่าจะไม่มีสิ่งอื่นช่วยรักษาคุ่มครอง แต่สิ่งซึ่งถูกทำลายโดยโชคชะตา
ต่อให้พิทักษ์รักษาอย่างดีย่อมพินาศจนได้ เปรียบดังคนถูกปล่อยเข้าไปในป่าก็ยัง
คงมีชีวิตอยู่ แต่ผู้ที่อาศัยอยู่ในบ้านแท้ ๆ แม้จะได้รับควมคุ้มครองดูแลเป็นอย่างดี
ดีก็ยังไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้ (ถ้าโชคชะตาไม่เข้าข้าง)^๑

๒. พระเป็นเจ้าผู้ลิขิตชีวิตมนุษย์

คนอินเดียเชื่อกันว่า เรื่องของเวรกรรมนั้น เป็นสิ่งที่พระผู้เป็นเจ้าได้กำหนด
ขึ้น มนุษย์ทุกคนไม่อาจจะฝ่าฝืนได้ดังคำสอนว่า

ผู้รู้ผิดสามารถหาทางแก้ไขสิ่งต่าง ๆ ได้ แต่ผลที่จะได้รับนั้นย่อมเป็น
ไปตามบทบัญญัติที่พระเป็นเจ้ากำหนดไว้^๒

^๑Hit. 2.16-18, p.34

nimagnasya payorāśau parvatātpatitasya ca /
taksakenāpi daṣṭasya āyuramarmāni rakṣati //
nākāle mriyate janturviddhaḥ śaraśatairapi /
kuśāgrenāpi samspr̥stah prāptakālo na jīvati //
araksitam tiṣṭhati daivaraksitam
suraksitam daivahatam vinaśyati /
jīvatyanāthopi vane visarjitaḥ
kṛtaprayatno'pi gr̥he na jīvati //

^๒Hit. 2.14, p.34

karotu nāma nītijño vyavasāyamitastataḥ /
phalam punastadevāsya yadvidhermanasi sthitam //

พระจันทร์ซึ่งมีรัศมีหนึ่งพันโคจรไปในท่ามกลางหมู่ดาว สวมลวดขจัด
ความมืดได้ แต่เพราะโชคชะตาพระจันทร์ยังถูกราหูกลืนไว้ ใครเล่าจะสามารถ
หลีกเลี่ยงกรรมซึ่งถูกกำหนดไว้บนหน้าผาก^๑

ฉ. ความโลภและความสันโดษ

ความโลภทำให้คนเราลุ่มหลงขาดสติและในที่สุดก็ต้องพบกับความหายนะ
เมื่อความโลภเข้าสิงอยู่ในตัวผู้ใดแล้วแม้ว่าผู้นั้นจะเป็นผู้มีปัญญารอบรู้สารพัดศาสตร์
ก็อาจจะสติให้พ้นจากความลุ่มหลงได้ ดังคำสอนว่า

แม้แต่พหูสูตรผู้รอบรู้ศาสตร์อันยิ่งใหญ่ ผู้สามารถขจัดข้อสงสัยทั้งปวง
ยังต้องได้รับความทุกข์เพราะลุ่มหลงในความโลภ^๒ สติปัญญาอ่อนหวั่นไหว
เพราะความโลภ ความโลภทำให้เกิดความปรารถนา บุคคลที่เดือดร้อน
เพราะความปรารถนาจะต้องได้รับทุกข์ทั้งปัจจุบันและอนาคต^๓

ส่วนผู้ที่มีความสันโดษนั้น เป็นคนที่รู้จักข่มจิตใจของตนเอง ไม่มีความ
ปรารถนาอยากได้ทรัพย์สินของใคร ๆ ดังนั้นผู้ที่มีความสันโดษจึงมีแต่ความสุข เพราะ
มีจิตใจอันสงบและพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ คนอื่นเพียงมีคติสำหรับคนสันโดษอยู่ว่า

^๑Hit. 1.21, p.8

sa hi gaganavihārī kalmasādhyaṃsakarī
daśaśatakaradhārī jyotisām madhyacārī /
vidhruapi vidhiyogādgrasyate rāhunāsau
likhitamapi lalāṭe proñchitum kaḥ samarthah //

^๒Hit. 1.26, p.8

sumahāntyapi śāstrāṇi dhārayanto bahusrutāḥ /
chettārah saṃśayānām ca klisyante lobhamahitāḥ //

^๓Hit. 1.142, p.22

lobhena buddhiścalati lobho janayate trṣām /
trṣārto dukkhamāpnoti paratreha ca mānavah //

ผู้ไร้ทรัพย์สินสมควรเข้าไปอาศัยอยู่ในป่าที่มี เสือและพญาช้าง ยึดต้นไม้ เป็นที่อยู่อาศัย เอาผลไม้สุกและน้ำเป็นอาหาร เอาหญ้าเป็นที่นอนและเอาเปลือกไม้เป็นเครื่องนุ่งห่ม ยังดีกว่าต้องขออาศัยอยู่ในหมู่ญาติพี่น้อง^๑

ข้อแตกต่างระหว่างผู้ที่มีความสันโดษกับผู้ที่มีความโลภนั้นมักกล่าวไว้ใน

คำสอนว่า

ผู้ที่เดือดร้อนเพราะความอยากได้นั้นแม้ระยะทางร้อยโยชน์ก็ไม่ไกล สำหรับเขา แต่ผู้ที่มีความสันโดษจะไม่สนใจกับวัตถุสิ่งของแม้ว่าจะอยู่ไกลมือ ก็ตาม^๒

ข. ความเมตตาการุณา

ผู้มีความ เมตตาการุณาควรให้อาหารแก่ผู้วิเวกและให้ทานแก่คนยากจน นอกจากนี้ก็ควรแสดงความ เมตตาแก่สิ่งที่มีชีวิตทั่วไป ดังคำสอนว่า

สายฝนที่โปรยปรายในดินแดนอันแห้งแล้งและอาหารที่ให้แก่ผู้วิเวก ทานที่ให้แก่คนจน สิ่งเหล่านี้ย่อมได้ผลบุญ ชีวิตของตนเป็นที่รักยิ่งเช่นเดียวกับชีวิตของผู้อื่น เมื่อ เปรียบเทียบกับตนเองแล้วก็ควรมีความ เมตตาการุณาแก่ สิ่งที่มีชีวิตทั่วไป^๓

^๑Hit. 1.152, p.23

varam vanam vyāghragajendrasevitam
drumālayam pakvaphalāmbubhojanam /
trṇāni śāyyā paridhānavalkalam
na bandhumadhye dhanahīnajīvanam //

^๒Hit. 1.147, p.22

na yojanaśatam dūram bādhyamānasya trṣṇayā /
samtustasya karaprāpte'pyarthe bhavati nādarah //

^๓Hit. 1.11-12, p.7

marusthalyām yathā vr̥stih ksudhārte bhojanam tathā /
daridre dīyate dānam saphalam pāṇḍunandana //
pranā yathātmano'bhīṣṭā bhūtānāmapī te tathā /
ātmaupamyena bhūtesu dayām kurvanti sādhavah //

ข. การให้ทาน

ในคติโศปเทศกล่าวถึงหลักของการให้ทานไว้ว่าควรให้ทานแก่บุคคลที่เหมาะสม และถูกต้องตามกาลเทศะ สิ่งของที่ควรให้ก็มีที่ดิน ทอง โศและอาหาร ส่วนทานที่ถือกันว่า ดีที่สุดนั้นคือ อภัยทาน ดังคำสอนว่า

จงให้ทรัพย์สินแก่คนยากจนอย่าให้ผู้ที่ยังมีแล้ว ยามีไว้สำหรับคนเจ็บ ผู้ที่มี สุขภาพดีไม่เหมาะกับยา ควรให้สิ่งของแก่ผู้ที่ไม่ได้มีอุปการคุณและควรให้ทานให้ ถูกต้องตามกาลเทศะ^๑ การให้ที่ดิน ให้ทอง ให้โศและ การให้อาหารก็ดี ในบรรดา การให้ทานทั้งหลายนั้นกล่าวกันว่าอภัยทานเป็นทานที่ยิ่งใหญ่ที่สุด^๒

ฃ. ชื่อเสียงเกียรติคุณ

คติโศปเทศสอนให้ยึดมั่นในชื่อเสียงเกียรติคุณ ให้คนมุ่งทำแต่ความดี เพราะคุณงาม ความดีนั้นจะคงอยู่ตลอดไปแม้ร่างกายจะแหลกสลาย ดังคำสอนว่า

ร่างกายและเกียรติคุณนั้นแตกต่างกันมากมาย ร่างกายย่อมเสื่อมสลายใน เวลาชั่วครู่ แต่ว่าเกียรติคุณนั้น เป็นสิ่งที่คงอยู่ชั่วนิรันดร์^๓

^๑Hit. 1.15-16, p.7

darodrānbhara kaunteya mā prayacchesvare dhanam /
vyādhitasyausadhama pathyam nīrujasya kimausadhaiḥ //
dātavyamiti yaddānam dīyate'nupakāriṇe /
deśe kāle ca pātre ca taddānam sātvikam viduḥ //

^๒Hit. 4.62, p.96

na bhūpradānam na suvarṇadānam na goḥpradānam na
tathānadānam /

yathā vadantiḥa mahāpradānam sarveṣu dāneṣvabhaya-
pradānam //

^๓Hit. 1.49, p.11

śarīrasya guṇāṇām ca dūramatyantamantaram /
śarīram kṣaṇavidhvaṣi kalpāntasthāyino guṇāḥ //

ญ. สิ่งที่ควรปิดเป็นความลับ

คำสอนเกี่ยวกับสิ่งที่ควรปิดบังไว้เป็นความลับคือ

ความหายนะของทรัพย์สมบัติ ความทุกข์ใจ สิ่งเลวร้ายภายในบ้าน
การถูกหลอกลวง ความอับยศ อายุ จำนวนทรัพย์สมบัติ ความลับภายในบ้าน คำ
คำปรึกษา เมถุน ยาที่รับประทาน การบำเพ็ญตบะและการให้ทาน^๑

ศูนย์วิทยุทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑Hit. 1.130-131, p.21

arthanāsam manastāpam gr̥he duścaritāni ca /
vañcanam cāpamānam ca matimāna prakāśayet //
āyurvittam gr̥hacchidram mantramait̥hunabheṣajam /
tapo dānāpānam ca nava gopyāni yatnataḥ //